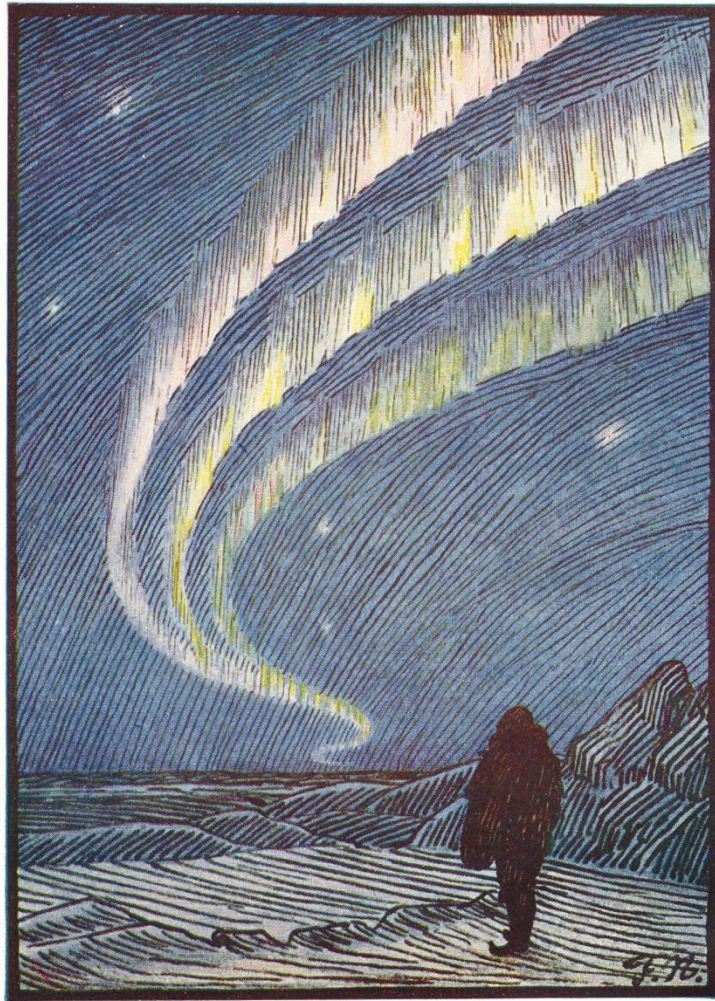

Spor etter det norrøne Grønland

Hva skjedde med Eirik Raudes nybyggerkoloni vest i Atlanterhavet?

Frode Th. Omdahl

Masteravhandling i arkeologi

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Det Humanistiske Fakultet

Universitetet i Oslo

Våren 2013

Til Karin, Theis og Tobias. Jeg klarte det!

Liste over kart og illustrasjoner

Forsideillustrasjonen "Nordlys" er hentet fra Fridtjof Nansens *Nord i tåkeheimen* fra 1911.

- Fig. 1, side 17: Carta Marina - den svenske erkebiskop Olaus Magnus' kart over Nord-Europa, utarbeidet i 1539, etter at han på grunn av reformasjonen flyktet til Vatikanet. Kartet har jeg fått på en datafil fra Christian Keller.
- Fig. 2, side 20: Jon Gudmundssons kart over Grønland fra ca 1640 (*Torfæus 1706:215 PL. IV*)
- Figur 3, side 22: Grunnplan av langhus fra Hvalsey i Østerbygden (Ø83) (Roussell 1941:141).
- Figur 4, side 23: Grunnplan av ganghus fra Østerbygden (Ø2) (Høegsberg 2009:84).
- Figur 5, side 24: Grunnplan av sentralisert gårdshus fra Vesterbygden (V52a), tegnet av Aage Roussell i 1941.
- Figur 6, side 26: Kartet over Vest-Grønland laget av Jette Arneborg (Arneborg et al. 2012a:3). De norrøne stedsnavnene er tilføyet av forfatteren.
- Figur 7, side 27: Foto fra utgravningen av Gården Under Sanden. Foto: Joel Berglund (Arneborg og Gulløv 1998:8).
- Figur 8, side 31: Kirken på Hvalsey. Foto: Nationalmuseet (Gad 1984:87).
- Figur 9, side 39: Hodet på en bispestav av hvalrosstann samt gullring funnet i en biskops grav på Gardar. Foto: Nationalmuseet i København (Kopár 2009:104).
- Figur 10, side 39: Beltespenne av hvalrosstann funnet ved Ø34, Marsaq. Foto: Geert Brovard, Qaqortoq Museum (Kopár 2009:104).
- Figur 11, side 42: Mannshode av tre (Roussell 1941:288).
- Figur 12, side 45: Halsbånd tvunnet av blondt menneskehår. Foto: Nationalmuseet, København (Østergård 1998:61).
- Figur 13, side 46: Mannshette fra 1400-tallet, sett fra siden og bakfra (Nørlund 1934:113).
- Tabell 1, side 37: Materialdistribusjon i gjenstandsfunnene. Laget av forfatteren på grunnlag av tallmateriale fra Roussell (1936, 1941) og Arneborg og Gulløv (1998).

Innhold

Liste over kart og illustrasjoner.....	1
Forord	3
1. Innledning.....	5
2. Problemstilling.....	6
2.1 Metode og materiale.....	6
2.2 Oppbygning.....	7
2.3 Avgrensninger.....	7
2.4 Definisjoner – begrepsforklaringer	8
3. En forskningshistorisk oversikt	10
3.1 Historisk og arkeologisk forskning frem til 1800-tallet	10
3.2 Grønlandsforskningen frem til 1920	10
3.3 Grønlandsforskningen etter 1920	11
4. Kilder	15
4.1 Historiske kilder	15
4.2 Arkeologisk materiale	17
5. De skriftlige kilders fremstilling av det norrøne Grønland	19
6. Arkeologisk materiale	21
6.1 Gårdsbebyggelsene	21
6.1.1 Ulike hustyper	21
6.1.2 Gården Under Sanden	25
6.2 Kirker og klostere	30
6.2.1 Kirkebygg	30
6.2.2 Klostere	32
6.3 Begravelser – kirkegårdene	34
6.4 Gjenstandsmateriale	36
6.4.1 Ben, elfenben	38
6.4.2 Metall	40
6.4.3 Tre	41
6.4.4 Sten	42
6.4.5 Tekstil, fiber	44
6.5 Runeinskrripsjoner	47
6.6 Naturvitenskapelig materiale	49
7. Hvor mange var de?	52
8. Hva levde grønlendingene av?	56
8.1 Jordbruk, husdyrhold	56
8.2 Jakt, fiske og fangst	58
8.3 Økonomi	59
9. Hvordan var samfunnet organisert	61
9.1 Det norrøne samfunnet på Grønland.....	61
9.2 Kirkens rolle	61
9.3 Bøndernes rolle	63
10. Hvorfor ble Grønland avfolket? Forskjellige teorier	65
10.1 Isolasjonsteoriene	65
10.2 Piratteorier	66
10.3 Migrasjonsteorier, inuitteorier	67
10.4 Degenerasjon, pest og sykdommer	68
10.5 Klima, miljø.....	69
10.6 Sammenfatning	70
11. Når ble Grønland avfolket?	71
12. Oppsummering og konklusjoner	73
13. Litteratur	78

Forord

En oktoberdag i 2005 sto jeg foran et hundretalls amerikanske arkeologer, historikere, forfattere og andre mennesker med en felles interesse for precolumbiansk, amerikansk arkeologi og historie. Jeg sto der for å fortelle dem om hvor jeg mente og trodde det var blitt av den norrøne befolkningen på Grønland, som på mystisk vis forsvant “sporløst” for fem hundre år siden. Det hele hadde startet med at jeg hjalp den amerikanske forfatteren Ph.d. Myron Paine med et bokmanus som handlet om både vikinger og indianere. Han inviterte meg til en konferanse arrangert av Ancient American Artifact Preservation Foundation, en da relativt ny-startet organisasjon hjemmehørende i Marquette, Michigan, ledet av den nå avdøde lokalhistorikeren Fred Rydholm. Rydholm var tredje generasjons svensk innvandrer, lærer, flygerhelt fra andre verdenskrig, tidligere borgermester i Marquette – ikke bare én, men to ganger – og forfatter bl.a. av boka *Michigan Copper - The Untold Story*. Men la meg gjøre en lang historie kort. En mangeårig interesse og hobby ble så viktig for meg at da mine barn var blitt voksne og klarte seg selv, bestemte jeg meg for å bli student, og skaffe meg en akademisk grad i historie eller arkeologi. Jeg fikk bachelorgraden min i historie i 2010, og leverer med dette min masteroppgave i arkeologi. Dette grunner i to ting: Ren nysgjerrighet, og en smule ambisjoner. Jeg tror at min kredibilitet blir større med papirer på at jeg faktisk *vet* noe om det jeg snakker om, når jeg uttaler meg om ting som skjedde og kanskje skjedde – og ikke skjedde - for tusen år siden. Det dreier seg altså om å bli trodd, om å bli tatt på alvor.

Det er mange som har hjulpet og inspirert meg underveis. Jeg vil gjerne få takke alle foreleserne jeg har hatt ved IAKH for all lærdom de har forsøkt å banke inn i hodet på meg. Det er tre av disse som skal nevnes spesielt: Julie Lund, som loset meg gjennom prosjektbeskrivelsen, men som også var en veldig strukturert og inspirerende foreleser i flere emner innen arkeologiske disipliner. Sheila Coulson og Almut Schülke bragte inn de mer praktiske sider ved arkeologi, noe som forøvrig helt generelt kunne være et savn gjennom årene med arkeologiforelesninger. Jeg må innrømme at jeg nok er mer praktisk enn teoretisk anlagt.

I forbindelse med arbeidet med selve masteroppgaven vil jeg takke Lisbeth Imer og Peter Steen Henriksen ved Nationalmuseet i København og Mikkel Myrup ved Grønlands Nationalmuseum og Arkiv, som velvillig har bidratt med gode råd, artikler og bakgrunnsstoff som har gitt meg verdifulle opplysninger om det norrøne samfunnet på Grønland. Takk til Myron Paine for å sette meg på idéen å i det hele tatt begynne å studere etter fylte femti og for hjelp og innspill underveis. (Ja, han skal få sin egen, engelske versjon av oppgaven.) Takk til

Gunnar Tornøe for masse oppmuntring underveis og ikke minst for litteratur og private notater etter hans far J. Kr. Tornøe, en av heltene som forsøkte å få Grønland tilbake fra Danmark i mellomkrigstiden. Takk til Christian Keller for inspirasjon og nyttige og interessante innspill i forkant av arbeidet – det er sterkt beklagelig at omstendighetene gjorde at han ikke kunne være min veileder for denne oppgaven. Jeg har imidlertid ingen ting å utsette på erstatteren: Takk til min veileder Unn Pedersen ved IAKH som både har vært en dyktig los i et noe uoversiktelig farvann, og som har holdt ut med mine frustrasjoner over tørre formuleringer som skulle være enda litt tørrere og enda mer teoretiske (unnskyld; *akademiske*), formuleringer som jeg håper til slutt likevel er blitt “saftige” nok til å gjøre dette til interessant lesning. Takk til mine foreldre og spesielt til min svigermor som underveis har hjulpet til under økonomiske kniper, slik at jeg, da Lånekassen sviktet, likevel ikke ble nødt til å gi opp.

Men først og fremst skal hjemmefronten takkes – uten deg, Karin, hadde dette aldri blitt noe av i det hele tatt. Takk for oppmuntring, tålmodighet, støtte og ikke minst omsorg hver gang helsen har spilt meg et puss underveis.

1. Innledning

I det siste hundreåret av vikingtiden og gjennom det meste av den nordiske middelalder, i omtrent et halvt millennium, fantes det en omfattende norrøn bosetning på Grønlands vestkyst. Historiske og arkeologiske kilder gir klare svar på når det norrøne landnåmet på Grønland skjedde og forteller mye om hvordan livet der var, men de er mer vage omkring når dette samfunnet opphørte. Det vi vet, er at en gang etter 1408, og etter all sannsynlighet før 1600, forsvant vikingenes etterkommere fra Grønland. Hvorfor, hvordan og hvor de forsvant er et av historiens til nå uløste mysterier.

I nær to hundre år har det vært gjort arkeologiske undersøkelser i ruinene etter dette samfunnet, for å lære mer om hvordan de levde og kanskje også finne svar på mysteriet nevnt over. Det har blitt fremsatt mange ulike teorier omkring dette mysteriet, sterke og tildels motstridende. Så lenge spørsmålene står ubesvart, er det både riktig og viktig å forsøke å finne svar på dem.

Verden opplever en stadig sterkere global oppvarming, noe som i stor grad påvirker dagens grønlandske samfunn og ikke minst natur. Iskappen som i tusener av år har dekket meste parten av Grønland, opptil tre tusen meter tykk, minker for hvert år. Dette fører til at presset på den grønlandske naturen øker, og stadig flere inngrep gjøres. Det er en kjensgjerning at det finnes store, uutnyttede naturressurser på Grønland, ressurser som internasjonal industri gjerne vil utnytte. En omfattende gruveindustri, med tilhørende infrastruktur, truer stadig flere av de kulturminnene som finnes i det grønlandske landskapet. Det gjelder håndfaste kulturminner etter såvel det norrøne samfunnet som etter både tidligere og senere arktiske kulturer, som har eksistert i det samme landskapet i flere tusen år. Derfor haster det med å finne og utforske disse kulturminnene, før de blir ofret på storkapitalens alter og forsvinner. Mitt ønske er at denne avhandlingen skal kunne gi et lite bidrag til dette kulturminnevernet, og kanskje bidra med noen svar på spørsmålene om middelalderens norrøne samfunn på Grønland. I det minste bidra til at man kan få øynene opp for at disse svarene må finnes før det er for sent.

2. Problemstilling

I denne avhandlingen vil jeg forsøke å finne ut om det er grunnlag for å fremheve eller forkaste en eller flere av de tidligere lanserte teoriene omkring de norrøne grønlenderes skjebne. Jeg vil i første rekke prøve å finne ut hva som skjedde med befolkningen, og legge spørsmålet om hvor de ble av til side. Jeg vil prøve å finne svar på følgende spørsmål:

- *Hvor lenge levde det norrøne mennesker i middelalderens kolonier på Grønland, og hvorfor gikk dette samfunnet i oppløsning?*

For å belyse dette spørsmålet vil jeg legge særlig vekt på de siste århundrene med norrøn bosetning på Grønland og undersøke hvordan de levde, hvor mange de var, hva de levde av og hvordan samfunnet var organisert.

2.1 Metode og materiale

Christian Keller skrev i 1989: *"(...) Norse Greenland is indeed a subject where archaeology and history should be combined. And where the rich potential of the physical remains will sooner or later give archaeology a leading role"* (Keller 1989:21). På norsk: "... det norrøne Grønland er virkelig et tema hvor historie og arkeologi bør kombineres. Og hvor det rike potensialet de fysiske restene representerer før eller senere vil gi arkeologien en ledende rolle" (min oversettelse).

Jeg vil i denne avhandlingen ta utgangspunkt i hva som finnes av tilgjengelig kildemateriale som belyser middelalderens norrøne samfunn på Grønland. Dette vil jeg benytte til å diskutere om de to typene hovedkilder – de historiske og det arkeologiske materialet – samsvarer eller gir oss forskjellige svar på de spørsmålene jeg har stilt i problemstillingen over. Videre vil jeg benytte meg av forskningsresultater fra andre disipliner som bl.a. miljøforskning, biologi og geologi, og se om dette kan gi nye svar på spørsmålene om det norrøne Grønlands skjebne. Slik vil jeg nærme meg materialet med et heuristisk blikk, og analysere de foreliggende teoriene med det som utgangspunkt. Begrepet "heuristisk" forklares av Matthew Johnson (2010:240, min oversettelse) som "det å finne ut, å lære eller å komme opp med en ny idé". På norsk kalles det gjerne "prøve og feile-metoden" (Kirkeby 1991:519). Hensikten er å oppnå en større forståelse for det norrøne samfunnet på Grønland, for så å kunne trekke slutninger som kan besvare spørsmålet jeg har stilt i min hovedproblemstilling. Jeg vil foreta kildekritiske vurderinger underveis i avhandlingen, hvor jeg finner grunn til å

stille spørsmål ved kildene jeg bruker. Slik kildekritikk vil det være særlig grunn til å utøve når det gjelder de eldste skriftlige kildene, men en rask utvikling i arkeologiske metoder de seneste årene gjør at vi også må vurdere tolkninger av gårdsdagens funn nøye opp mot såvel nyere metoder og tolkningsmodeller som det aller nyeste funnmaterialet.

2.2 Oppbygning

Forskningen på Grønland var lenge basert på skriftlige kilder, og disse kildene står fortsatt sterkt blant historikere og arkeologer. Jeg vil derfor innlede med å kort skissere forskningshistorien omkring det norrøne samfunnet på Grønland – herunder såvel historisk som arkeologisk forskning (kapittel 3.1) – og gå mer i detalj på den arkeologiske forskningshistorien i kapittel 3.2. I kapittel 4 vil jeg gi en oversikt av hva som finnes av historiske, arkeologiske og andre kilder som gjennom årene er benyttet i Grønlandsforskningen. En kort oversikt over de opplysningene som de skriftlige kildene gir om Grønlands historie følger i kapittel 5. Deretter vil jeg i kapittel 6 først diskutere den tradisjonelle arkeologiske typologien for norrøne tufter på Grønland, og deretter presentere en av de mest omfattende arkeologiske utgravningene som er gjort på Grønland i nyere tid. Med utgangspunkt i foreliggende publikasjoner om denne vil jeg diskutere først det arkeologiske bebyggelsesmaterialet og deretter gjenstandsmaterialet og de tolkningene som er gjort av dette.

I kapittel 7 skal jeg diskutere befolkningstettheten i det norrøne Grønland i lys av både de historiske kildene og det arkeologiske materialet. Hva grønlendingene levde av, hva de dyrket og hva de jaktet på er gjenstand for diskusjonen i kapittel 8, og jeg vil her også se på den grønlandske økonomien og forholdet til omverdenen i et økonomisk perspektiv. Samfunnsstrukturen samt kirkens og innbyggernes rolle blir kort diskutert i kapittel 9. I kapittel 10 skal jeg ta for meg gamle og nye teorier om hvorfor det norrøne Grønland ble avfolket, før jeg i kapittel 11 vil diskutere når dette skjedde. Avslutningsvis, om det lar seg gjøre å trekke noen endelige konklusjoner, vil jeg gjøre dette i kapittel 12, etter å ha sammenfattet hvilke resultater jeg har kommet frem til.

2.3 Avgrensninger

Grønland har vært bebodd av forskjellige arktiske sivilisasjoner gjennom tidene – den eldste man har funnet spor etter, den såkalte Sarqaq- eller Saqqaq-kulturen, eksisterte mellom omkring 2500 f.Kr. og 800-500 f.Kr. (Arneborg og Gulløv 1998:4). Deretter fulgte den såkalte Dorset-kulturen, hvis mennesker etter bosetningssporene å dømme skal ha forsvunnet på

800-tallet e.Kr. (Gad 1984:12-25). Grønland lå så øde i omkring 100 år, frem til det norrøne landnåmet i 985 eller 986 (Arneborg og Gulløv 1998:4). Are Frode beretter at landnåmsmennene på slutten av 900-tallet fant spor etter folk som hadde vært der før da de kom, han kalte det spor etter skrælinger (GHM I:169-170) (kap. 4.1). Fra begynnelsen av 1300-tallet antar man at landet nord for og omkring Vesterbygden langsomt ble befolket av den såkalte Thule-kulturen, og helt overtatt av det vi kaller neo-eskimoer etter siste halvdel av 1300-tallet. Dagens grønlendere skal være etterkommere etter Thule-kulturen (Gad 1984:25, 60, 74-75). I min avhandling vil jeg konsentrere meg om bosetningsspor og artefakter etter det norrøne samfunnet. Jeg vil ikke komme inn på forskning på bosetningsspor fra tider tidligere enn 985 e.Kr. eller etter ca. 1500. Jeg vil begrense avhandlingen geografisk til Grønlands vestkyst, hvor det er slått fast at den norrøne bosetningen var. Datidens geografiske beskrivelse av Grønland skiller mellom Østerbygden og Vesterbygden. Begge lå på Grønlands vestkyst. Østerbygden lå lengst i sør, i det som i dag heter Julianehåbs Distrikt. Noen mil lenger nord (i dagens Ansuk/Ivittuut) fantes det også en mindre samling norrøne gårder, og disse har i moderne tid fått betegnelsen Mellombygden (Gad 1984:35), men dette anses likevel å være en del av Østerbygden. Vesterbygden lå omkring 400 kilometer lenger nord langs kysten fra Østerbygden (Ingstad 1959:33, Lynnerup 2009:19).

2.4 Definisjoner - begrepsforklaringer

Den følgende teksten handler i første rekke om mennesker som slo seg ned på Grønland fra 985 og deres etterkommere. Disse blir omtalt som "grønlendinger" eller "norrøne grønlendinger". Mennesker som bor på Grønland i dag omtales som "grønlendere" – uansett hvilken herkomst de er av. Disse definisjonene er de samme som Helge Ingstad (1959:9) brukte.

Når tidligere tiders beboere på Grønland som ikke er av norrøn herkomst omtales, vil disse bli omtalt som "inuitter" eller "eskimoer", avhengig av hvor på Grønland de bodde. I middelalderen ble disse kalt "skrælinger", tillike med innbyggerne i Nord-Amerika, som også omfatter det som er kjent som "indianere" eller "Native Americans". Mennesker av arktisk herkomst som bodde lengst sør på Grønland kalte seg eskimoer, og i nyere tid brukes begrepet "inuitter" om urinnvånere bosatt i de nordligste egner av Grønland og langs de østlige og nordlige kystene av Canada og Alaska. Historien forteller om Thule- og Dorset-eskimoer som tidligere innbyggere på Grønland; dette er kulturer som ikke eksisterer lenger.

I teksten forekommer begreper som “tufter”, “ruingrupper”, “ruiner” og “gårdsbebyggelse”. Alle disse begrepene brukes om hverandre om de samme rester etter norrøn bebyggelse i det grønlandske landskapet. Én rest av bebyggelse fremstår fortsatt som en bygning, nemlig kirkeruinen på Hvalsey, hvis steinvegger fortsatt rager opptil seks meter i været. De aller fleste andre bebyggelsesrester kan bare sees som lave, rektangulære og overgrodde forhøyninger i landskapet.

3. En forskningshistorisk oversikt

Thomas McGovern (2000:328) refererer til Daniel Bruun, som i 1902 skrev at "bare en bred, multidisiplinær tilnærming kan løse mysteriet om det norrøne Grønlands opphør" (min oversettelse). Gjennom denne forskningshistoriske oversikten vil jeg derfor diskutere såvel tidligere som nåtidige historikere og arkeologers forskning på det norrøne samfunnet på Grønland.

3.1 Historisk og arkeologisk forskning frem til 1800-tallet

Da den norske presten og misjonæren Hans Egede, kjent som "Grønlands apostel", startet sitt virke på Grønland i 1721, utførte han de første registrerte arkeologiske utgravninger på Grønland (Lynnerup 2009:19). Det norrøne samfunnet var blitt forsket på av historikere lenge før Egede startet sin jakt på "*de arme forblindede Grønlænder*" i 1721, men det var først da det ble foretatt "utgravninger" av norrøne hustufter på Grønland (Dalgård 1960:VII-XI, Fyllingsnes 1990:22-23). Tormod Torfæus utga sitt verk om Grønland allerede i 1706. Men det var islendingen Are Frode som var først ute, da han skrev sin "*Islendingabok*", og rapporterte således om Grønland: "*Þeir fundu þar mana vister bæþi austr oc vestra landi oc kæiplabrot oc steinsmiþi, þat es af því ma scilia, at þar hafþi þessconar þioþ fariþ es Vinland hefir bygt, oc Grænlendingar calla Screlinga.*" ("De fant der, både øst og vest i landet, oppholdssteder for mennesker samt rester av båter og bearbeidete steinredskaper hvorav man kunne se at de som bebodde Vinland, de som grønlendingene kalte skrælinger, hadde vært der." – min oversettelse) (GHM I:168-171) I følge Bjarne Grønnow (2005:175) er beretningen "*(...) nedskrevet i første halvdel af 1100-årene, ganske få generationer efter begivenhederne, og den må vist regnes blandt en af de tidligste arkæologiske rapporter fra Den nye Verden*".

3.2 Grønlandsforskningen frem til 1920

Skal vi snakke om forskning i en moderne forståelse av begrepet, så må vi til Danmark, og til forrige århundre. "Nordboforskning" som det kalles i danske forskermiljøer, er forskning på den norrøne middelalderbefolkningen på Grønland. Mer presist er uttrykket "nordboarkeologi" benyttet om "vitenskapen om fortiden" på Grønland (Arneborg 2005:163). Det vesentligste av denne forskningen har skjedd de siste hundre årene. Det var "*Kommissionen for Ledelse af de geologiske og geografiske Undersøgelser i Grønland*", opprettet i 1878, som startet den moderne grønlandsforskningen (Arneborg 2005:164). Arkeologiske undersøkelser

var fra da av en del av de topografiske eller geografiske kartleggingene av Grønland. Sommeren 1894 ledet den danske offiseren Daniel Bruun de første vitenskapelige arkeologiske utgravninger på Grønland, publisert i *Geografisk Tidsskrift*, bind 13 (1895-1896): “*Den arkeologiske ekspedition til Julianehaabs Distrikt 1894*”. Her rapporterer Bruun om arbeidet med registrering, kartlegging og utgraving av en lang rekke ruingrupper fra det norrøne samfunnet på Grønland, i all hovedsak i Østerbygden. Det er skrevet om Bruun at han sto bak en ikke uvesentlig innsats innenfor arkeologien: Han var den første som gjennomførte vitenskapelige utgravninger på Færøyene, Island og Grønland, og han var i tillegg den første som systematisk kartla de norrøne bebyggelsene på Grønland. Et annet av hans pionerarbeider var etnologiske undersøkelser av byggeskikk på Færøyene og Island. Han studerte også hvalfangst ved Vest-Grønland, ærfuglfangst på Island og Færøyene og reinsdyravl i Nord-Norge (Store Danske).

3.3 Grønlandsforskningen etter 1920

Fra 1920-tallet deltok forskere fra Nationalmuseet i København i “nordboarkeologiske” undersøkelser på Grønland (Arneborg 2005:164). Fra da av og frem til utbruddet av andre verdenskrig ble det gjennomført en rekke store arkeologiske undersøkelser i de norrøne bygdene på Grønland.

I 1921 ledet historikeren og arkeologen Poul Nørlund en utgravning av ruingruppe Ø111¹, en gård og en kirke ved middelalderens *Herjolfsnes*, nå Ikigaat (Arneborg 2005: 169). Fem år senere var Nørlund tilbake, nå med arkitekten Aage Roussell som oppmåler, og foretok utgravninger av Ø47 i Igaliku, det norrøne bispesetet *Garðar* i Østerbygden (Arneborg 2005:169). Nørlund og Roussell foretok arkeologiske undersøkelser i 1930 av ruingruppen V51 i Kilaarsarfik, det som i norrøn tid skal ha vært gården *Sandnes* i Vesterbygden (Arneborg 2005:169).

I 1932 var det Eirik Raudes påståtte gård *Brattahlíð* som ble arkeologisk undersøkt (Ø29 og Ø29a i Quassiarsuk - Østerbygden). Undersøkelsene ble nok en gang ledet av Poul Nørlund

¹ Siden de arkeologiske registreringene og undersøkelsene startet i de norrøne bosetningene på Grønland, har de blitt nummerert fortløpende med Ø1> i Østerbygden og V1> i Vesterbygden. Etter at hovedansvaret for denne virksomheten er flyttet til Grønlands Nationalmuseum og Arkiv i Nuuk, er denne praksisen endret til et annet system som også omfatter utgravninger av kulturminner fra før og etter den norrøne bosetningen. I denne avhandlingen vil jeg likevel betynte det gamle systemet ved omtale av norrøne tufter. Dette av to grunner: 1) Det finnes i følge Grønlands Nationalmuseum og Arkiv ingen komplett database over disse funnene ennå, og 2) De kildene jeg har tilgjengelig, bruker uten unntak det gamle systemet for nummerering av norrøne tufter.

fra Nationalmuseet i København. Denne gangen hadde han bl.a. med seg en svensk arkeolog, en eskimolog og en geograf (Arneborg 2005:169). Samme år ledet Aage Roussell arkeologiske undersøkelser i Vesterbygden, denne gang i V51 *Sandnes* og V7 *Anavik* i Ujarassuit. Med seg hadde han Eigil Knuth og botanikeren Johs. Iversen (Arneborg 2005:169). Både Roussell og Knuth var tilbake i Vesterbygden to år senere og foretok undersøkelser av ruingruppene V52a ved Umiviarsuk og V8 i Ujarassuit (Arneborg 2005:169). Resultatene av disse undersøkelsene ble publisert av Roussell i 1936 og 1941, og jeg vil analysere disse i kapittel 6.

Det ble videre foretatt arkeologiske undersøkelser i Østerbygden i 1935 under ledelse av Aage Roussell og i 1939 ledet av C. L. Vebæk, begge fra det danske nasjonalmuseet, og flere i 1937 i Vesterbygden, også disse ledet av Roussell. Her var blant andre Islands senere riksantikvar og president Kristjan Eldjarn med, sammen med tidligere nevnte C. L. Vebæk og biologen Johs. Iversen (Arneborg 2005:170). Krigen 1940-45 førte til et opphold i de arkeologiske undersøkelsene, men de ble tatt opp igjen allerede i 1945, hvor C. L. Vebæk ledet undersøkelser av et antatt nonnekloster i Østerbygden, Ø149 (Vebæk 1953a:197-200, Arneborg 2005:170). I årene 1948-51 ledet Vebæk på ny arkeologiske undersøkelser i Østerbygden, denne gang ved ruingruppene Ø70, Ø71 og Ø167 i Vatnahverfi og på ny av nonneklosteret Ø149. Med seg hadde han bl.a. zoologen Chr. Vibe, arkeologen Jørgen Meldgaard og den senere færøiske riksantikvaren Sverri Dahl (Arneborg 2005:170). I 1954, 1958 og 1962 var Vebæk på ny leder for utgravninger, denne gang ved ruingruppen Ø17a, "Landnåmsgården" i Narsaq i Østerbygden.

Felles for disse tidlige utgravningene var at formålet med dem ikke bare var å kartlegge "nordbobygdene" i størst mulig grad, de var også en del av et politisk spill. Tidspunktet henger nøye sammen med forpostfektninger før Danmark i den internasjonale domstolen i Haag i april 1933 ble tilkjent overherredømmet over hele Grønland. Da Danmark måtte se at Sverige og Norge inngikk union som en følge av Kieleskraktaten i 1814, fikk de beholde de opprinnelig norske skattlandene vest i havet. Dette var noe som i mer enn hundre år var gjenstand for verbale stridigheter mellom Norge og Danmark (Keller 2009:26-27, Ingstad 2009).

Helge Ingstad (1899-2001) var utdannet jurist, men solgte i 1926 sin sakførerpraksis i Levanger fordi han heller ville leve i og av naturen. Boka *Pelsjegerliv* skrev han etter et

opphold i Canada frem til 1930. Hjemme igjen engasjerte han seg i det som ble kalt Grønlandssaken, altså diskusjonen (se forrige avsnitt) om hvem av Norge og Danmark som hadde “rettighetene” til Grønland, og han var faktisk Norges sysselmann på Øst-Grønland en kort periode på 1930-tallet (Ingstad 2009:137). Ingstad presenterte en grundig kartlegging, såvel historisk som geografisk, av de norrøne bygdene på Grønland i *Landet under Leidarstjernen* (1959). I løpet av noen sommermåned i 1953 seilte Helge og hans kone, arkeologen Anne Stine Ingstad langs Grønlands vestkyst for å forsøke å finne svar på spørsmålet om hva som hadde skjedd med det norrøne middelaldersamfunnet der. I løpet av denne seilasen fant de blant annet norrøne tufter som aldri var blitt registrert tidligere, nå kjent som V72 og V73 og senere utgravd av C. L. Vebæk (Skarstein 2010:16). Noen av teoriene Ingstad fremsatte i boken som ble utgitt i 1959, ble til en viss grad imøtegått av ham selv etter at hans kone på sekstitallet ledet utgravninger av en norrøn boplass i Nord-Amerika. Denne fant han i 1960 på L’Anse aux Meadows på Newfoundland’s nordspiss (Ingstad 1959, Ingstad 1977).

Arkeologiske utgravninger ble foretatt av “Tjodhilds kirke” i Qassiarsuk i årene 1962-65. Det første året ble utgravningene ledet av Jørgen Meldgaard, og senere av Nationalmuseets Knud J. Krogh. I 1968 var det Vesterbygden som var mål for undersøkelsene, da ruingruppene V25 og V67 i Qoorqut ble undersøkt under ledelse av Jens Kreutzmann fra Grønlands Nationalmuseum og Arkiv og Michael Wolfe fra Nationalmuseet i København. Med få unntak (1975, 1983, 1985-1988, 1990 og 1999) har det så vært utført årlige arkeologiske undersøkelser av norrøne tufter både i Østerbygden og Vesterbygden (Arneborg 2005:171). Ansvar for dagens grønlandsforskning ligger hos Grønlands Nationalmuseum og Arkiv i Nuuk, men mye av forskningen utføres også av vitenskapsfolk fra Danmark og Canada i særdeleshet, men også forskere fra Island, England og USA er involvert. De fleste er arkeologer, men også biologer, zoologer, geologer og antropologer deltar (Arneborg og Gulløv 1998).

Det har ikke vært noe geografisk eller kronologisk skille mellom utgravninger av gårdsbebyggelse og kirkeruiner, men de aller tidligste utgravningene på 1800-tallet, ofte utført på fritiden av nysgjerrige handelsbetjenter, ble gjerne gjort i kirkeruinene, fordi forventningene om å finne “skatter”, gjerne av edelt metall, var større i slike lokaliteter. Og tendensen har på en måte fortsatt: Det er kirker og de største gårdsanleggene som har vært interessante å undersøke arkeologisk – uvisst av hvilken grunn. Jeg vil tro det henger sammen med forventningene til historisk og arkeologisk interessante funn.

I 1990 ble det, omkring fem mil sørøst for Nuuk (Godthåp), ved en tilfeldighet oppdaget uregistrerte spor etter norrøn bosetning. Man fant store trestokker som stakk ut av sanden i en elvebredd. Det viste seg at disse stokkene bar preg av å være bearbeidet av menneskehånd, og melding om funnet ble gitt til det grønlandske nasjonalmuseet i Nuuk (Berglund 1998:7). Dette førte til en av de mest omfattende arkeologiske undersøkelsene, kalt Gården Under Sanden, som er gjort i moderne tid på Grønland. I kapittel 6.1.2 vil jeg diskutere de undersøkelsene som er gjort på denne lokaliteten.

Historikeren Frode Fyllingsnes har utarbeidet en forskningshistorisk oversikt over grønlandsforskningen; *Undergangen til dei norrøne bygdene på Grønland i seinmellomalderen*. Her viser han at de tidligere teorier om det grønlandske samfunnets opphør kan deles inn i fem hovedgrupper (Fyllingsnes 1990:6-7):

- 1) Eskimoteoriene, herunder konfrontasjons- og assimilasjonsteoriene
- 2) Isolasjonsteorien
- 3) Piratteorien
- 4) Migrasjonsteoriene, som skiller mellom migrasjon fra Vesterbygden til Østerbygden, flytting tilbake til Island/Norge og Vinlandsteoriene
- 5) Teorier med utgangspunkt i degenerasjon, pest og sykdommer.

Jeg vil ta utgangspunkt i disse teoriene når jeg skal diskutere hvorfor Grønland ble avfolket i kapittel 10.

4. Kilder

For å få et bredest mulig bilde av liv og levnet i Grønlands norrøne bygder vil jeg benytte meg av både historiske og arkeologiske kilder. I det følgende vil jeg redegjøre for det kilde-materialet som har vært tilgjengelig for meg, først de historiske, og siden mer utfyllende om de arkeologiske kildene.

4.1 Historiske kilder

Den eldste skriftlige kilden vi har om Grønland er Adam av Bremens beskrivelse av både Grønland og Vinland. Skildringen finner vi i *Beretningen om Hamburg Stift, Erkebiskopenes bedrifter og Øyrikene i Norden*, skrevet i andre halvdel av det ellefte århundre. Forfatteren var historieskriveren Adam, muligens rektor ved Katedralskolen i Bremen, som han kom til i 1066 eller 1067 (Adam av Bremen:1994:9). Men Adam var aldri på Grønland selv. Han brukte danske kong Svein Estridsson som kilde, og så vidt vi vet var heller ikke han noen gang på Grønland. Vi skal ha det for øyet at Adam ikke primært beskrev geografi, men kirkens og kirkens menns arbeide og religionens utbredelse. Adams beskrivelse er således ikke annenhånds – den er minst tredjehånds. Det han hadde å si om Grønland var heller ikke mye:

“37. Det er forøvrig flere andre øyer i Verdenshavet, Grønland er ikke den minste av disse. Den ligger lengre ut i havet, ut for De svenske eller ripeiske fjell. Fra kysten av Norge skal man kunne seile til denne øya på fem til syv dager, altså slik som til Island. Folk der er blågrønne på grunn av saltvannet, og dette har gitt øya navn. Deres levevis ligner islendingenes, men de er grusommere og farlige for sjøfarende på grunn av sine røvertokt. Det snakkes om at kristendommen nylig har nådd frem til dem også” (Adam av Bremen 1994:217).

Mer informasjon om hvordan Grønland ble befolket finner vi i de islandske sagaene. Eirik Raudes Saga, Grønlandingsagaen og Eyrbyggjarsagaen forteller om hvordan jærbuen Eirik Torvaldsson, med tilnavnet Raude, ble landsforvist fra Island for tre år, og hvordan han brukte tiden til å utforske kystene av et nytt land mot vest (Holtmark 1992a:200-201, 1992 b:225-226, GHM I:169, 171). I 984 eller 985 dro han tilbake til Island og fikk året etter med seg noen hundre mennesker for å kolonisere dette nye landet. Disse sagaene ble ført i pennen av bl.a. Are Thorgilsson Frode (*hin fróði*, den vise) (1068-1148), islandsk prest og historie-skribent (GHM I:4-5). De eldste nedtegnelsene vi har om koloniseringen av Grønland er med

andre ord skrevet ned ikke mer enn tre generasjoner etter at den skjedde. Senere nedtegnelser, bl.a. i det vi kjenner som de Islandske Annaler (GHM II, III) samt arkeologiske utgravninger helt opp til våre dager, bekrefter langt på vei hovedtrekkene i sagaenes beretninger (Holtmark 1992a, 1992b, Nørlund 1936, Roussell 1941, Arneborg & Gulløv 1998). Disse kildene har utfyllende opplysninger om koloniseringen, mens de gir langt mer begrenset informasjon om avfolkningen av det norrøne Grønland. I kapitlene 10 og 11 vil jeg derfor se opplysningene fra de skriftlige kildene i sammenheng med det arkeologiske materialet, og diskutere dette nærmere.

Fra "nyere tid" er Tormod Torfæus' verk *Det gamle Grønlands Beskrivelse* en sentral kilde. Den islandske historieskriveren fullførte sitt verk i Norge, og det ble trykt og utgitt i København i 1706. Torfæus gjengir de historiske kildene han rår over, fra Eirik Raudes saga og Grønlendingesagaen, via de islandske annaler og andre mer eller mindre samtidige opptegetelser. Han har med en fullstendig oversikt over biskopene på Grønland, og han avslutter med Erik Valkendorfs grønlandsforskning og en beretning om "*Biørn Jorsale- eller Jerusalemsfare, og om hvis kundskab siden er indbragt om Grønlænderne*" (Torfæus 1706:199). Den som først behandlet den norrøne kolonien på Grønland på vitenskapelig vis, var nettopp Erik Valkendorf, erkebiskop i Nidaros fra 1510 til 1522, som allerede da gjorde sine nedtegnelser. Hans kilde skal, foruten Adam av Bremen, i hovedsak ha vært Ivar Bårdssons skrivelser fra midten av 1300-tallet, altså mens koloniene fortsatt var levende (Engedalen 2010:47-52). Hensikten med Valkendorfs arbeider var å ta opp igjen handelsforbindelsene med det norrøne Grønland, og en ekspedisjon ble nøye planlagt, men aldri gjennomført (Engedalen 2010:79).

De eldste skriftlige kildene om Grønland er samlet i *Grønlands Historiske Mindesmærker* (GHM), utgitt av Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab i København i tre bind i årene 1838 (I og II) og 1845 (III), under redaksjon av Finnúr Magnusson og Carl Christian Rafn. Verket utkom på ny i fotografisk opptrykk i 1976. Her finner vi omtrent alt som er skrevet om Grønland, og som var tilgjengelig frem til de to første bindenes utgivelse i 1838; sagaene om Grønlendingene, fra landnåmssagaene via norske kongesagaer til islandske sagaer om biskopene som virket mellom 1121 og 1500 (GHM I-II). Tredje bind omfatter utdrag av islandske annaler og diplomer, "middel-alderens geografiske Opptegetelser om Grønland og dets omgivelser", og her er også Erik Valkendorfs "*Efterretninger om Grønland*" tatt med (GHM III). Jeg vil benytte disse kildene til blant annet å vise til opplysninger som i mange år

har blitt avvist av historikere, men som senere har vist seg legitime av nyere, arkeologiske forskningsresultater. Dette kommer jeg tilbake til i kapitlene 6 - 12. En annen ikke uvesentlig historisk kilde er den svenske biskop Olaus Magnus' berømte kart over Norden fra 1539 – *Carta Marina* – og også hans *Historia om de nordiska folken* fra 1555. Kartet bærer blant annet opplysninger om hvor mange mennesker som skal ha bodd i de norrøne koloniene på

Fig. 1: *Carta Marina*, 1539.

Grønland. På kartet står det at 30.000 mennesker bodde på øya “Tile” i middelalderen. Dette er ikke i overensstemmelse med hva som er gjengs oppfatning i dag (Keller 1989:21, Lynnerup 2000:290, Gulløv 2005:258), noe jeg vil diskutere nærmere i kapittel 7. Kartet viser også Grønland to andre steder, så det hersker noe usikkerhet om det virkelig er Grønland han mener med “Tile”. Øya er tegnet sør for Island, vest for Færøyene.

4.2 Arkeologisk materiale

Det arkeologiske materialet fra Grønland består av ruiner av bebyggelse samt gjenstander funnet i og i forbindelse med disse, av ben og gjenstander fra kirkegårdene og av prøver fra møddinger ved ruinene, i tillegg til fosfat- og pollenprøver fra åkre og beitemarker fra norrøn tid. Jeg vil benytte meg av beskrivelser av dette materialet publisert i forskningsrapporter,

bøker og artikler. Aage Roussells undersøkelser på begynnelsen av 1930-tallet, bl.a. av det man antar var gården *Sandnes* i Vesterbygden, ble publisert av Roussell i 1936, og i 1941 utga han *Farms and Churches in the Mediaeval Norse Settlement of Greenland*, som oppsummerer det som til da var gjort av utgravninger, både av Roussell og andre, av norrøne ruiner på Grønland. Sammen med Jette Arneborg og Hans Christian Gulløvs rapport *Man, Culture and Environment in Ancient Greenland* fra 1998 om funn gjort i Gården Under Sanden gir disse publikasjonene et bredt og representativt bilde av det norrøne, grønlandske gjenstandsmaterialet som er dokumentert det siste snaue hundreåret. Å ta for seg det totale gjenstandsmaterialet fra det norrøne Grønland ville blitt alt for omfattende på den plassen jeg har til rådighet, og jeg vil derfor i hovedsak konsentrere meg om disse tre publikasjonene i min diskusjon i kapittel 6.

5. De skriftlige kilders fremstilling av det norrøne Grønland

Landnåmet på Island har i følge de skriftlige kildene sin opprinnelse i Harald Hårfagres samling av Norge til ett rike. Mange frie bønder på Vestlandet fant seg ikke i måten han la landet under seg og beskattet det på, og dro derfor vestover i havet og slo seg ned på Færøyene og Island, allerede fra 870-tallet (Munch 1941 II:138, Krag 2005:46, Moseng et al. 2007:34). Den frie staten Island lokket med årene stadig flere mennesker til seg både fra Norge og de “norske” områdene på de britiske øyer. Omkring hundre år etter landnåmet der var det en bonde på Jæren, Thorvald Ásvaldsson, som på grunn av en drapssak ble nødt til å flykte fra Norge til Island. Hundre år tidligere hadde en slektning av ham oppdaget noen holmer eller øyer i havet vest for Island, som fikk navnet Gunnbjørnsskjær. Disse skjærene dro så Thorvalds sønn Eirik, med tilnavnet Raude, ut for å finne da han i sin tur ble landsforvist fra Island, nok en gang på grunn av en drapssak. Etter å ha sondert Grønlands kyster i tre år dro Eirik Thorvaldsson tilbake til Island, og fikk med seg en stor flokk mennesker for å kolonisere landet han hadde funnet vest for Gunnbjørnsskjærene. I de neste fem hundre årene blomstret en norrøn koloni på Grønland (Nansen 1911, Munch 1941, Ingstad 1959, Marcus 1980, Keller 1989, Fyllingsnes 1990). Koloniens historie kan kronologisk oppsummeres slik (basert på GHM III:899-914 og Keller 1989:30-31):

- 985-986 De første kolonistene slo seg ned i fjordene omkring dagens Julianehåb (Østerbygden) og Godthåb (Vesterbygden). 25 skip dro fra Island, 14 eller 15 kom frem.
- Omkr. 1000: Kristendommen ble innført på Grønland (og Island). Leiv Eiriksson, Eirik Raudes sønn, utforsket Vinland (Nord-Amerika).
- Omkr. 1121: Grønland fikk sin første residerende biskop.
- 1261: Grønland ble en del av Norgesveldet ved at grønlendingene gikk med på å betale skatt til kong Håkon Håkonsson.
- Omkr. 1347: Vesterbygden påstått fraflyttet i en rapport fra Ivar Bårdsson.
- 1349: Svartedauden rammet Norge, men skal ikke ha nådd Island og Grønland. Pesten førte imidlertid til stans i skipstrafikken fra Norge til Grønland.
- 1378: Grønlands siste bofaste biskop døde.
- 1379: Påstått eskimoangrep hvor 18 norrøne skal ha blitt drept.
- 1408: Den siste skriftlige rapport fra Grønland om et bryllup på Hvalsey.

- 1472: Rapport om møte mellom danske sjøfolk og “fiender” langs Øst-Grønlands kyst etter en ekspedisjon sendt ut av Christian I.
- Omkr. 1510: Erkebiskop Erik Valkendorf foretok undersøkelser omkring Grønland for å ta opp igjen handelssamkvem med beboerne der.
- 1721: Hans Egede dro til Grønland for å frelse etterkommerne av de norrøne kolonistene.

DELINEATIO GROENLANDIÆ JONÆ GUDMUNDI ISLANDI (CA 1640)

Fig. 2: Islendingen Jon Gudmundssons kart over Grønland fra omkring 1640 (Torfæus 1706:215 PL. IV)

6. Arkeologisk materiale

I dette kapitlet vil jeg diskutere noen av de arkeologiske funn som er gjort etter de norrøne grønlendingene. Jeg vil i det følgende presentere gårdsbebyggelse (6.1), kirker og klostere (6.2), begravelser (6.3), gjenstandsmateriale (6.4), runeinskripsjoner (6.5) og til slutt naturvitenskapelig materiale (6.6). Med dette vil jeg nærme meg spørsmålet om hvordan grønlendingene levde, og slik legge grunnlaget for drøftingene i kap. 7-12.

6.1 Gårdsbebyggelsene

Gårdsbebyggelsen er regnet som et av de fundamentale aspektene ved det norrøne Grønlands arkeologi (Høegsberg 2009:82). Gjennom årene er det, i økende takt, funnet mer enn 600 tufter eller ruingrupper av norrøn opprinnelse på Grønland, grupper bestående av mellom to og opptil 60 bygninger. Omkring 95 av disse er registrert i Vesterbygden, pr. 2012 er det registrert over 500 slike ruingrupper i Østerbygden og et drøyt titalls i det som kalles Mellombygden (Arneborg et al. 2012a:2, Imer 2012:62). Av disse er omkring tjue fastslått å være kirker (kapittel 6.2). Fordi det stadig registreres nye funn av norrøne ruiner, vil selv forskjellig litteratur utgitt etter 2000 kunne operere med tildels sterk variasjon i de oppgitte antall slike tufter.

I sin avhandling fra 1941 etablerte Aage Roussell en typologi over grønlandske gårdsbygninger, en typologi som i mer enn 60 år hadde en meget sterk stilling i forskningen. Ikke før i 2009 ble denne typologien imøtegått og foreslått omdefinert. Dette skjedde i en artikkel av Mogens Skaaning Høegsberg. I det følgende vil jeg først kort drøfte de ulike hustypene på Grønland ut fra Høegsbergs argumentasjon omkring Roussells typologi (6.1.1), og deretter presentere en av de mest omfattende arkeologiske undersøkelsene av et gårdsanlegg, nemlig den såkalte Gården Under Sanden (6.1.2). Det unike med den undersøkelsen var at her lå en gård som hadde vært i drift i omkring 350 år fra landnåmets tidligste fase, og som har ligget nærmest "hermetisert" i sand og is siden den ble fraflyttet for omlag 650 år siden.

6.1.1 Ulike hustyper

I Aage Roussells avhandling fra 1941 deles de norrøne gårdshusene på Grønland inn i tre hovedtyper: Langhuset, ganghuset og det sentraliserte gårdshus. Roussells hovedpoeng var at de forskjellige hustypene var uttrykk for en kronologisk utvikling hvor den ene hustypen avløste den andre (Roussell 1941:137, Høegsberg 2009:82). Langhuset (fig. 3) ble ganske

enkelt definert som et hus med ett eller flere rom. Ganghuset (fig. 4) ble definert som et hus med rom i rekker etter hverandre som hang sammen med en eller flere ganger mellom rommene (Roussell 1941:137). Det sentraliserte gårdshuset (fig. 5) var et hus hvor bolig for mennesker og båser og staller for dyr fantes i samme bygning. Rent morfologisk er det altså snakk om bare to typer hus, siden ganghuset og det sentraliserte huset bare skiller mellom tilstedeværelse eller fravær av staller/båser for husdyr (Roussell 1941:137). Som i alt annet var det problematisk å datere de forskjellige hustypene, men Roussell var av den bestemte oppfatning at hustypene ble bygget og brukt kronologisk og ikke samtidig. Når de avløste hverandre, nevner han, så langt jeg kan se, ikke. Roussell viste i sin avhandling til en rekke eksempler på de forskjellige typene gårdsbygninger. Nedenfor gjengir jeg tre av dem (se figur 3, 4 og 5).

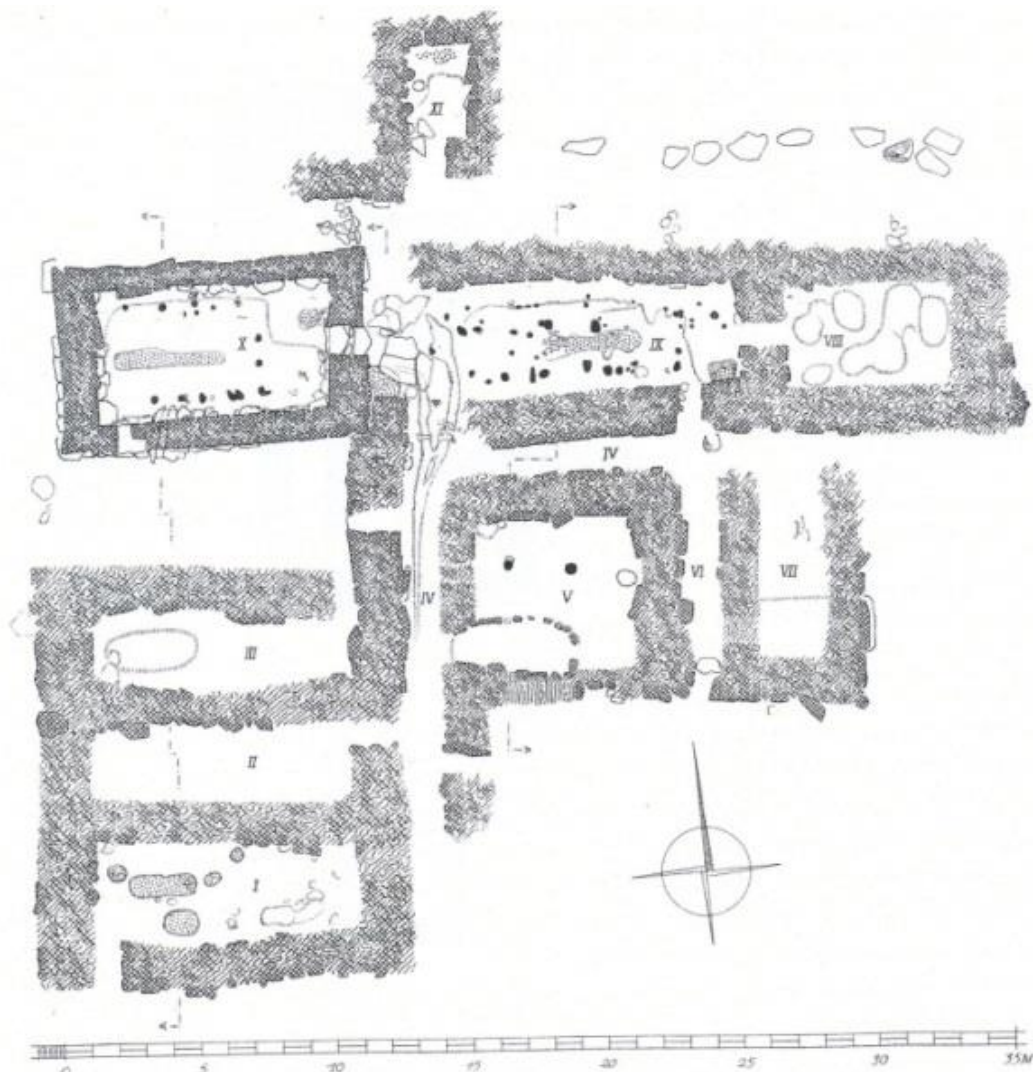

Fig. 3: Langhus, her fra Ø83 på Hvalsey, hvor den øverste delen (IX) er det opprinnelige langhuset (Roussell 1941:141).

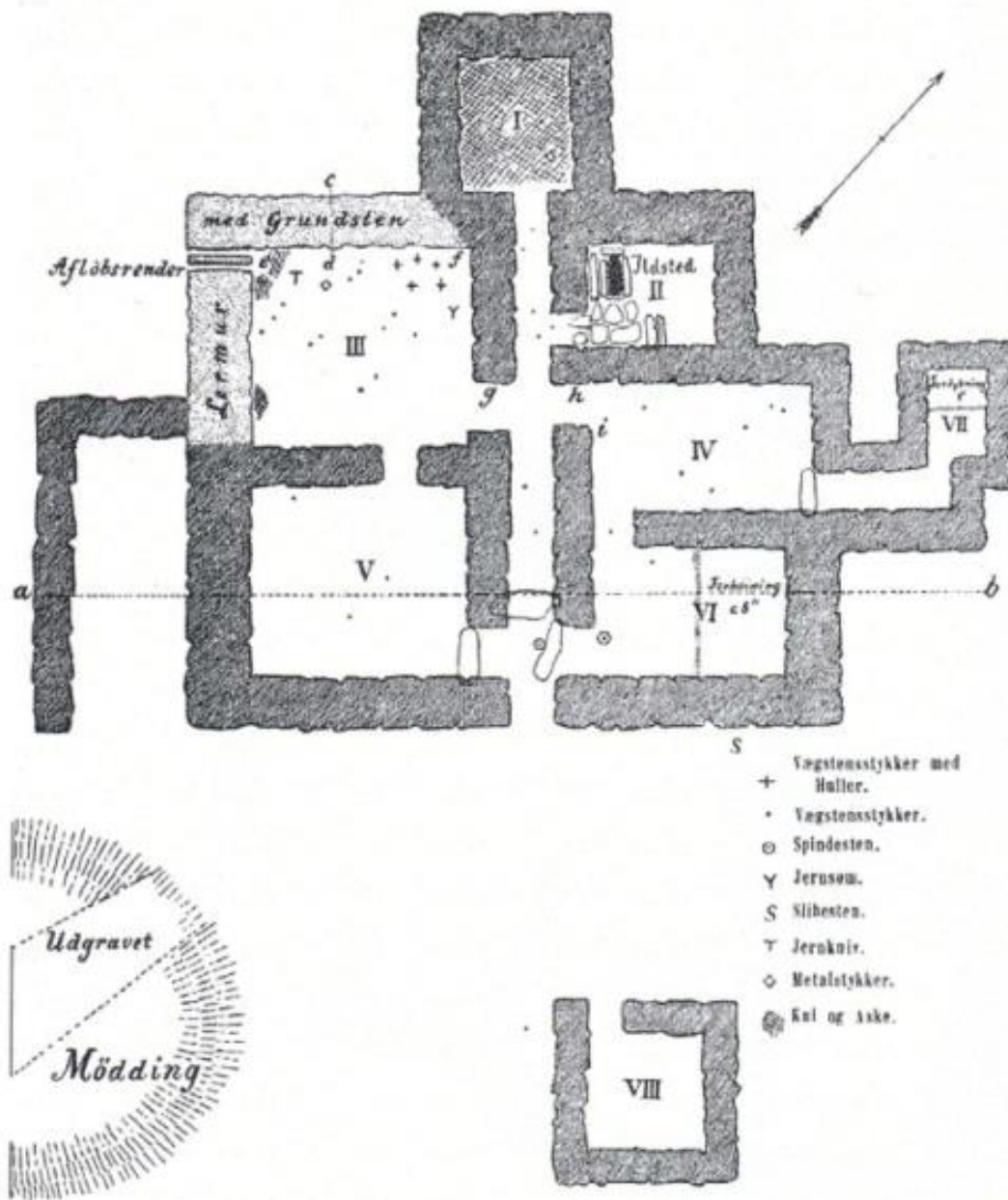

Fig. 4: Eksempel på ganghuset vises her fra Østerbygden Ø2. Denne illustrasjonen har jeg hentet fra Høegsberg (2009:84), hvor han har gjengitt Daniel Bruuns tegning fra 1886. I Roussell (1941:152) er nemlig ikke møddingen nederst til venstre og uthuset til høyre (VIII) tatt med.

I følge Høegsberg (2009:82) har Roussells typologi ikke vært nevneverdig gjenstand for diskusjon, med unntak av artikkelen “Langhus, Ganghus, Centraliseret gård” av Claus Andreasen fra 1981 og Svend Erik Albrethsens artikkel “Træk af den norrøne gårds udvikling på Grønland” fra 1982.

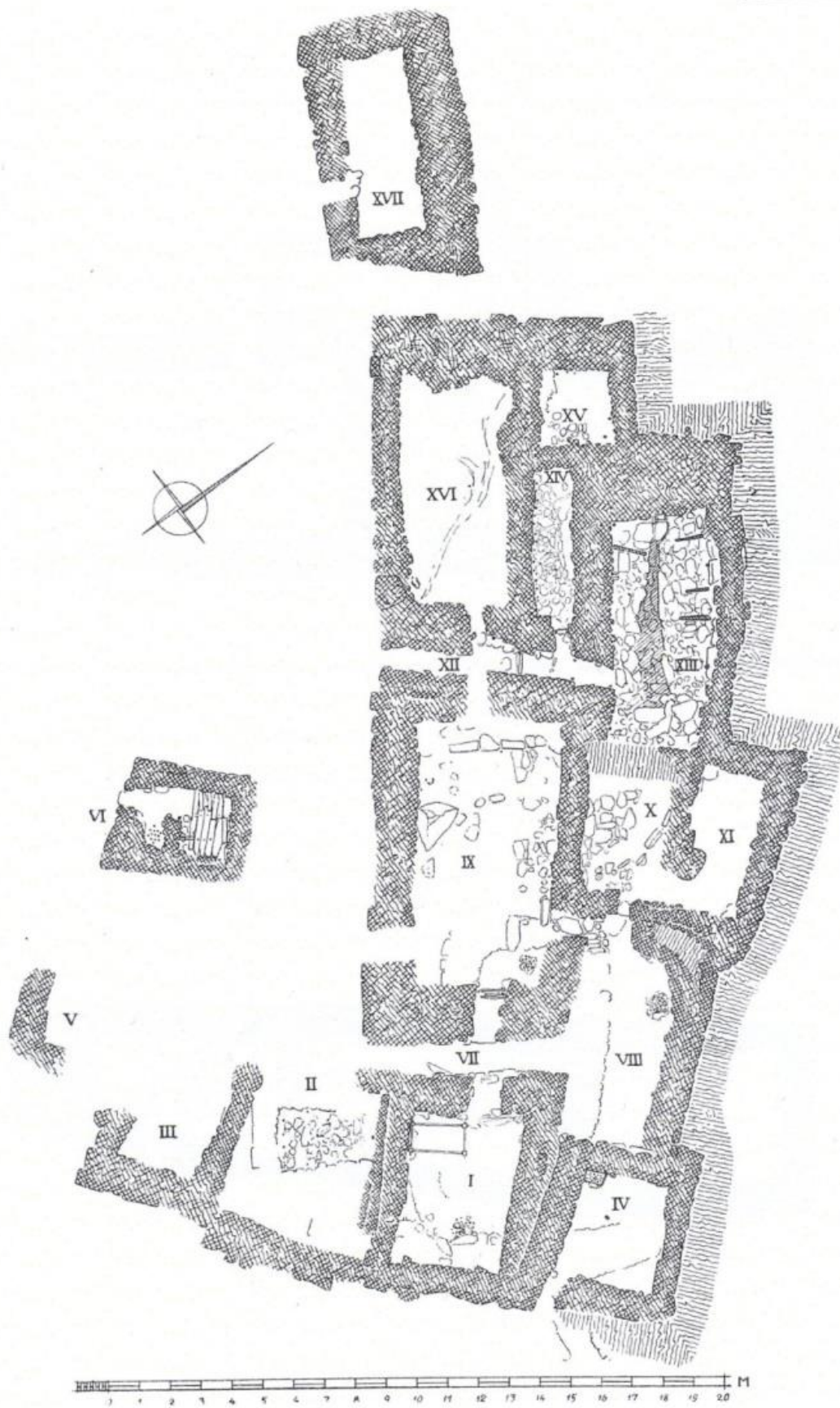

Fig. 5: Sentralisert gårdshus her representert ved V52a (Roussell 1941:138).

Andreasen foreslo en mindre revisjon av Roussells teorier og Albrethsen beskriver problemer med å arbeide med materiale fra tidligere utgravninger (Høegsberg 2009:82). Inntil 1960-tallet ble ikke norrøne tufter på Grønland gravd ut stratigrafisk – de som foretok utgravninger lokaliserte veggene, og grov ut de enkelte rom separat, mens veggene ble stående (Høegsberg 2009:82). Slike utgravningsmetoder ga svært liten innsikt i hvordan husene var bygget og hvordan hustypene utviklet seg over tid (Høegsberg 2009:82).

Det var to utgravninger i 1976-77 (V54) og 1991-96 (Gården Under Sanden – GUS), begge i Vesterbygden, som for alvor underminerte Roussells teori om en kronologisk utvikling av hustypene (Høegsberg 2009:82). I følge Roussells teori skulle den sentraliserte hustypen være utviklet sist, men på begge disse ruingruppene (V54 og GUS) fant man at andre hus typer hadde eksistert samtidig med de sentraliserte gårdsbygningene (Høegsberg 2009:82). Noe av Roussells argumentasjon for den kronologiske utviklingen var at langhuset var upraktisk, og at ganghuset passet bedre i et kaldere klima (Roussell 1941:203, 206, 212; Høegsberg 2009:83, 84).

Høegsberg foreslår at mange av de husene Roussell kaller langhus heller kan kategoriseres som “rekkehus”, fordi de adskiller seg fra de tradisjonelle islandske og nordiske langhusene ved at mange av dem har separate soverom, som ikke bare er adskilt med vegger eller skiller av lette materialer, men av solide vegger i torv eller sten (Høegsberg 2009:87). Høegsberg (2009:87) mener dette er en utvikling som også kan sees i bolighus i Europa forøvrig i sen vikingtid og tidlig middelalder. Jeg tolker Høegsberg dit at Roussells typologi ikke nødvendigvis er riktig – han innfører en fjerde type hus (Høegsberg 2009:87). Dessuten stiller han spørsmål ved Roussells kronologi – han hevder at alle fire hustyper har vært i bruk mer eller mindre om hverandre tidsmessig (Høegsberg 2009:87).

6.1.2 Gården Under Sanden

En av de mest omfattende arkeologiske utgravninger i nyere tid på Grønland er den såkalte Gården Under Sanden. I det følgende vil jeg drøfte denne utgravningen nærmere. Ruingruppen ble registrert i 1990 av ansatte ved Nationalmuseet i Nuuk, samme år som den ved en tilfeldighet var blitt oppdaget av to lokale reinsdyrjegere. Man konkluderte snart med at dette var rester av en hittil ukjent norrøn gårdsbebyggelse. Bygningene var begravd under store mengder sand som en følge av at smeltevann fra innlandsisen gjennom årene hadde dannet nærmest en ørken med sine avsetninger. Med tiden ble så noe av sanden vasket vekk igjen

Figur 6: De norrøne koloniene på Grønland. Hvert punkt viser en norrøn lokalisering, som hver inneholder mellom én og 60 ruiner. Kartet er laget av Jette Arneborg, og hentet fra Arneborg et al. 2012a:3. De norrøne stedsnavnene er tilføyd av forfatteren.

av en elv som stadig skiftet leie (Berglund 1998:7). Følgen av funnet var en av de største arkeologiske undersøkelsene som til nå er utført av det grønlandske nasjonalmuseet. Siden lokaliteten tilsynelatende hadde ligget fullstendig uberørt siden den ble fraflyttet, lå det også til rette for å benytte moderne metoder i såvel utgravning som analyser av funnene (Berglund 1998:7).

Fig 7: Gården Under Sanden under utgravningene. Foto: Joel Berglund (1998:8).

Beliggenheten av denne ruingruppen er også interessant, det er her snakk om en innlands-gård, flere kilometer fra nærmeste fjordarm. Langt de fleste gårdene i det norrøne samfunnet på Grønland lå langs fjordene, se figur 6 (Keller 1989:294). Man trodde først at dette kunne være en gård anlagt sent i koloniens historie, som et slags tilfluktssted for inuitter som kom flyttende nordfra og truet den norrøne befolkningen. Funnene viser imidlertid at dette var en gård som ble anlagt allerede ved koloniens første fase - den eldste bygningen er en hall fra vikingtiden, mens gården var i bruk i mer enn 300 år (Arneborg 1998:80, Albrehtsen og Olafsson 1998:25). Gårdsbruket ble oppgitt og fraflyttet omtrent midt på 1300-tallet, eller kanskje endog så sent som 1400 (Arneborg et al. 2012a:4), på grunn av de klimatiske og hydrologiske forholdene og elven som allerede da begynte å begrave gården under halvannen meter med sand.

Arealet som ble gravd ut var på omkring 70 x 18 meter, altså ca. 1260 m². Fra utgravningsområdet ble det fjernet omkring 1000 tonn med sand - for hånd. Det første en kunne fastslå, var at gårdsanlegget var blitt bygget om flere ganger gjennom de drøyt 300 årene det var i bruk (Albrethsen og Olafsson 1998:19). Det første som var blitt bygget, og som derfor ble gravd ut sist, var en hall. Begrepet "hall" kan tolkes på flere måter. I rapporten fra utgravningen av Gården Under Sanden bruker man hall som i de islandske *skáli* eller *eldskáli*, altså et langhus med kjøkken og/eller lagringsmuligheter. Den skandinaviske hallen derimot tolkes som et bolighus som også hadde seremonielle bruksområder i tillegg. Bygninger fra bispestolen på Gardar, fra Brattahlid, Hvalsey og Herjolfsnes har blitt tolket som "skandinaviske" haller (Albrethsen og Olafsson 1998:19). Det er blitt identifisert mer enn 30 rom fra forskjellige tidsepoker i Gården Under Sanden, og det har vist seg vanskelig å skille de enkelte hus fra hverandre - altså om en snakker om separate bygninger eller rom i samme hus. Minst åtte av disse rommene var i bruk i den siste tiden gården var bebodd (Albrethsen og Olafsson 1998:19).

Hallen var bygd opp av vegger av torv lagt i fiskebeinsmønster, opptil 190 cm tykke, og det innvendige målet på hallen var omtrent 12 x 5 meter, orientert nordvest-sørøst. Hallen var treskipet, det vil si at det i husets lengderetning sto to rekker med stolper som bar takkonstruksjonen. Noen av stolpene hadde vært gravd ned, andre sto på flate steiner (Albrethsen & Olafsson 1998:19). De to ytterste fløyene var omtrent 150 cm brede, og det midterste feltet, som inneholdt en lang åre (ildsted) omtrent midt i huset, var to meter bred og lå 15-20 cm lavere enn sidefløyene. Åren var en halv meter bred og omkring 170 cm lang, omtrent 15 cm dyp og med avrundet bunn (Albrethsen og Olafsson 1998:23). På sørsiden fant man en 22 cm dyp askepanne full av torvaske. I enden av åren fant man en kantsten som viste seg å være en halv mølle- eller kvernsten (Berglund 1998:10). Denne kommer jeg tilbake til i kapittel 6.4.4. Hallens inngang var plassert i den nordlige delen av østveggen (Albrethsen & Olafsson 1998:19, 22). Huset var bygget slik en gjerne bygde på Island under den første tiden av landnåmet der, og det er verd å merke seg at det ikke fantes sten i veggkonstruksjonene i den eldste delen av bebyggelsen - de var utelukkende laget av torv. Arkeologene har regnet ut at det har blitt tatt opp et helt mål - 1000 m² - med torv bare for å bygge det første huset - hallen (Albrethsen & Olafsson 1998:20, 25). I løpet av utgravningen kunne man fastslå at det hadde vært to forskjellige bruksfaser av hallen: først en kortere fase som bolig, og siden som fjøs/lagerrom (Albrethsen og Olafsson 1998:20). Spor i hallen viser at den var i bruk i omkring to hundre år før den brant ned, og nye bygninger ble siden reist di-

rekte på branntomten. Byggegrunnen ble da delvis planert over aske og brent tømmer fra hallen, mens deler av torvveggene ble brukt i nybygget oppå brannruinen (Albrethsen og Olafsson 1998:20).

Profilene i utgravningen tilsier at hallen ble bygd på det en kan kalle jomfruelig grunn – det vil si at byggeplassen ikke viser tegn til menneskelig aktivitet på stedet før hallen ble reist. Datering på grunnlag av arkeologisk empiri foreslår at hallen ble bygget i første halvdel av 1000-tallet, og ¹⁴C-dateringer tilsier at hallen var i bruk i perioden 1020 – 1200. Torven brukt i hallens vegger viser heller ingen tegn til forutgående menneskelig aktivitet, i motsetning til torv brukt i de senere bygningene, som er “forurenset” av spor etter menneskelig aktivitet (Albrethsen og Olafsson 1998:25).

Når det gjelder de seneste fasene av gårdsbebyggelsen, så er disse i Arneborg og Gulløvs rapport fra 1998 nesten fraværende, bortsett fra i beskrivelsen av gjenstandsmaterialet. Det nevnes dog at det ikke er noen overraskelse for arkeologene at den eldste fasen av bebyggelsen, altså hallen og bygningene knyttet til den, ligger under en sentralisert gård (Berglund 1998:10). Jeg vil også ta med, for oversiktens skyld, noe av det rapporten sier om de senere fasene av bruken av hallen: Etter å ha blitt brukt som bolig i en relativt kort periode ble hallens funksjon endret til dyrestall, noe en kunne fastslå av et omkring fem cm tykt brunt jordlag inneholdende sauegjødsel, planterester, beinfragmenter og avhugde kvister (Albrethsen og Olafsson 1998:23). Ildstedet var ikke i bruk lenger, og var dekket av det samme jordlaget som resten av bygningen. Det later til at trebenker og annet inventar ble fjernet i denne perioden. Noen større heller ble lagt over terskelen i inngangspartiet (Albrethsen og Olafsson 1998:23). Etter å ha vært i bruk i omkring 200 år brant hallbygningen som nevnt over ned (Albrethsen og Olafsson 1998:20). Nord for hallen ble minst to nye bygninger reist i løpet av hallens siste fase, nemlig et nytt bolighus med innvendige mål omkring 3x6 meter, og mellom disse et kjøkken med innvendige mål omkring 3x5 meter. Kjøkkenet hadde nordveggen felles med bolighuset og sørveggen var hallens nordlige gavlvegg. I kjøkkenrommet fant man spor etter flere tretønner. Deler av dette bolighuset var allerede vasket vekk av elven, og permafrosten gjorde det umulig å utforske dette nærmere (Albrethsen og Olafsson 1998:24). På vestsiden av hallen var det spor etter flere rom, men disse var så fragmentariske at man ikke kunne fastslå annet enn at de hadde vært i bruk samtidig med hallen – og var for en stor del vasket vekk av elven (Albrethsen og Olafsson 1998:24).

Vi har altså permafrosten å takke for de eksepsjonelt gode bevaringsforholdene ved Gården Under Sanden. Mange av gjenstandene som ble funnet er ting som ellers er svært lett forgjengelige, som f.eks. tekstilfragmenter som kan fortelle oss om livet på gården (kapittel 6.4.5).

6.2 Kirker og klostere

Man kjenner i dag til fire kirkeruiner i Vesterbygden og 18 i Østerbygden. I tillegg vet man også om to klostere i Østerbygden, beskrevet både i historiske kilder (GHM III:246) og senere påvist ved arkeologiske utgravninger (Vebæk 1953a:196, 197). I Flateyarboka finnes en oversikt over Grønlands kirker, skrevet en gang på 1100- eller 1200-tallet:

Svâ margar eru kirkjur á Grænlandi: Herjólfssnes er austast, ok er þar kirkja í Herjólfssfirði; önnur í Vatzdali í Ketilsfirði, hin ii í Vik, enn í Ketilsfirði; in iiij í Vogum í Siglufirði; hin v undir Höfða í Austfirði; hin vj biskupsstóllinn í Görðum í Einarsfirði; hin vij at Harðsteinabergi; hin viij 'Brattahlíð, enn í Eiríksfirði; hin ix undir Sólarfjöllum í Ísafirði; ok hin x; hin xi í Hvalseyarsfirði; xij á Gardanesi í Miðfjörðum. Þessar eru 'vestri bygð: á Sandnesi í Lýsufirði; önnur í Hópi í Agnafirði, þriðja í Ánavik í Rángafirði (GHM III:246).

Oversatt til moderne norsk: "Så mange er kirkene på Grønland: Herjolfsnes ligger lengst mot øst og det er kirke i Herjolfsfjord; en annen i Vatsdal i Ketilsfjord; en tredje i Vik, også i Ketilsfjord; en fjerde i Vågum i Siglufjord; en femte under Høfda i Austfjorden; en sjette ved biskopsstolen på Gardar i Einarsfjorden; en sjuende ved Hardsteinaberg; en åttende på Brattahlid i Eiriks fjorden; den niende ligger under Solarfjell i Isfjorden; og den tiende og den ellefte i Hvalseyfjorden og den tolvte på Gardaneset i Midtfjorden. Disse er i Vesterbygden: På Sandnes i Lysefjorden, en annen på Hop i Agnafjorden, den tredje i Anavik i Ranga-fjorden" (GHM III:246 - min oversettelse).

6.2.1 Kirkebygg

Kirkene i det norrøne Grønland ble bygget i natursten. Med unntak av kirkeruinene på Hvalsey og Undir Høfði, er det lite som kan sies om kirkenes arkitektur, på grunn av ruinenes beskaffenhet (Vebæk 1953b:304). Men generelt kan sies at kirkene i de aller fleste tilfeller har hatt et rektangulært skip av varierende størrelse: Fra små gårdskirker på to-tre ganger tre-fire meter, via kirkebygg med skip som var 14-16 meter lange og sju-åtte meter brede, og en

Fig. 8: Kirken på Hvalsey. Foto: Nationalmuseet (Gad 1984:87).

gruppe med enda større bredde – opptil ti meter (Vebæk 1953b:304). Alle disse større kirkene er bygget med tre stenvegger og en vestvendt gavlvegg av tre. Unntaket er det mest kjente av kirkebyggene: Kirken på Hvalsey, som fremdeles står med fire stenvegger opptil seks meter høye (fig. 8). Den største kirken var imidlertid domkirken eller katedralen i det gamle Gardar, dagens Igaliko (Vebæk 1953b:304). Kirkene er uten unntak murt opp av utilhugget natursten funnet i stenrøyser i nærheten, og uten mørtel – såkalt tørrmur. Bygningene har alle tre slike stenvegger, og i de aller flest tilfellene var den vestre gavlveggen laget av trevirke (Vebæk 1953b:304).

De minste kirkene på Grønland blir av Keller datert til 1000-tallet og muligens tidlig på 1100-tallet. De kan ha blitt bygget senere også, men såvel utgravninger som dateringer savnes (Keller 1989:207). Fem større kirker, bygget i tre med beskyttende sten-/torvvegger utenpå, skal være fra tiden 1100–1225, basert på blant annet målene på kirkebyggene. Tidlig på 1200-tallet gikk man nemlig i Europa over fra å bruke romersk målestokk hvor en fot var 225 mm, til gregoriansk målestokk, hvor en fot måler omkring 332 mm (Keller 1989: 204). De største, rektangulære stenkirkene på Grønland skal ha blitt bygget mellom første fjerdedel av 1200- og første halvdel av 1300-tallet. Dette betyr at de minste kirkene sannsynligvis er fra en tid som kanskje var *før* det norrøne samfunnet på Grønland var på sitt mest utbygde

(Keller 1989:297). Eller med andre ord: Kirkene ble større og flere med tiden, og da er det rimelig å slutte at også folketallet var på sitt høyeste omkring 1300.

I Østerbygden var det i tillegg til sognekirkene to klosterkirker (Vebæk 1953b:300). Det er ikke funnet noen kirkeruiner i Mellombygden, men jeg antar at det har vært minst én kirke her, både sett i forhold til antallet gårder i området og avstanden til de andre to bygdene, og fordi man har funnet en gravsten her (Imer 2012:64). Arkeologiske utgravninger i første halvdel av forrige århundre viste at mesteparten av kirkene som er beskrevet i skriftlige kilder lå på den plassen som var oppgitt (Vebæk 1935b:303). Det var imidlertid tre av de oppgitte kirkene man frem til 1953 ennå ikke hadde funnet, mens man til gjengjeld hadde funnet flere kirkeruiner som ikke stemte med kildene, noe Vebæk antar var annekskirker under de større sognekirkene nevnt i Flateyrbok (Vebæk 1953b:303). Keller (1989:184) opererer med det samme tallmaterialet som Vebæk.

6.2.2 Klostere

Foruten kirkeruinene er også to klostere beskrevet i et par av de historiske kildene, begge påvist av Poul Nørlund på 1930-tallet og senere undersøkt arkeologisk. C. L. Vebæk legger størst vekt på Ivar Bårdsons Grønlandsbeskrivelse som historisk kilde om klosterne på Grønland (Vebæk 1953a:195):

Item ved Peitersvig ligger en stoer bygd (...) Item fra den bygd ligger edt stort Closter, som Canonici Regulares ere udi, som vigt er thill St. Olluff och St. Augustinum. Closteret eyer alt ind i Bottnen och alt ud paa den anden Side.

Item nest Ketilsfjord ligger Rafnsfjord, och langt ind udi den Fjord ligger edt Soster-Closter Ordinis Sancti Benedicti; det Closter eger alt ind i Bottnen och ud fra Vaage Kierche, som (vigt) er thill St. Olluff Konningh. Vor Kierche eger alt Land Fjorden udenfore. Ind i Fjorden ere mange Hollme, och Klosteret eger alle sammen Hellten med Dombkierchen (...) (GHM III:254-255).

På moderne norsk: “Likeså ved Petersvik ligger en stor bygd (...) Og ved den bygden ligger et stort kloster hvor de lærde er og som er viet til St. Olaf og St. Augustin. Klosteret eier alt inn til bunnen (av fjorden) og alt ut på den andre siden (av fjorden). Og etter Ketilsfjord ligger Rafnsfjord og langt inne i den fjorden ligger et søsterkloster viet St. Benediktus; det klosteret eier alt inn til bunnen (av fjorden) og ut til Våge kirke som er viet til den hellige

kong Olaf. Vår kirke eier alt land ved fjorden utenfor. Inne i fjorden er det mange holmer, og klosteret eier halvparten av dem alle, sammen med domkirken” (Johanssen et al. 1921).

Som en kan se ut av Ivar Bårdssons beskrivelse, er altså kirken på midten av 1300-tallet en vesentlig eiendomsbesitter i det grønlandske samfunnet. Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 8.3.1. Det av Ivar Bårdsson først beskrevne kloster var et munkekloster viet til St. Olaf og St. Augustin. Innenfor klosterets murer er det funnet rester etter i alt åtte bygninger, alle sterkt sammenrast. Den viktigste bygningen på stedet skal i følge Vebæk (1953a:196) ha vært klosterkirken, som slett ikke var noen stor bygning. Ruinen måler snaue tolv ganger ni meter i skipet, mens koret er omtrent seks meter bredt. Rundt kirken er det en liten kirkegård omsluttet av et sekskantet steingjerde. Vebæk beskriver munkeklosteret som et beskjedent anlegg, som ikke kan ha hatt plass til mange munkere, og sier at også landbruket som er drevet ved klosteret har vært av et sparsommelig omfang, etter bygningene å dømme (Vebæk 1953a:196).

Grønlands andre kloster var derimot av helt andre dimensjoner. Nonneklosteret var viet til St. Benedictus, og hadde bl.a. i sitt eie varme kilder som ble sagt å bringe helbred og raskhet til de som badet der (GHM III 1976:255). Nonneklosteret ble første gang arkeologisk utgravd under ledelse av C. L. Vebæk i løpet av tre sommersesonger mellom 1945 og 1948. Innenfor et lavt stengjerde ligger de fleste av i alt 26 bygningsruiner med tilknytning til klosterets drift. Det var omfattende landbruksvirksomhet ved klosteret (Vebæk 1953a:197-198). Bygningene kan deles inn i tre grupper: Kirken, bolighuset eller selve klosterbygningen og uthusene. Av kirken er det ikke mye igjen, murene står bare i en høyde av omtrent én meter. I grunnplan var den omkring ni ganger femten meter, bygget i naturstein uten mørtel, med den vestre gavlveggen laget av tre (Vebæk 1953a:198). Inne i selve kirken er det gjennom tidene foretatt et tjuetalls begravelser – etter Vebæks mening er det høyere geistlige som er begravet slik. Alle skjelettene var “*meget opløste*” (Vebæk 1953a:198). Selve kirkegården var på ca. 29 x 24 meter og omkranset av et firkantet steingjerde. Her fant arkeologene et stort antall – flere hundre – begravelser, hvorav de best bevarte skjelettene ble tatt med til Danmark for “*nærmere studium*” i universitetets “antropologiske laboratorium” (Vebæk 1953a:198). I kapittel 6.3 vil jeg drøfte “studier” av noe av det skjelettet materialet som tidligere var blitt sendt til Danmark, og undersøkt av professor Fr. C. C. Hansen.

Blant ruinene som er undersøkt er restene av en bygningsmasse av anseelig størrelse – omkring 80 meter lang og mellom 20 og 25 meter bred, plassert like øst for kirken. Dette kan ha vært ett hus med mange rom, eller det har vært flere hus som lå tett inntil hverandre. Frontmuren på dette bygningskomplekset var mye større enn noe annet som er funnet på Grønland (Vebæk 1953a:198). I et av rommene er det funnet rester av noen store trekar, mellom én og en og en kvart meter i diameter, mest sannsynlig brukt til melk (Vebæk 1953a:198). Ikke få gjenstander er hentet ut fra nonneklosterets bygninger, blant annet en del av det man tror er en peileskive eller et slags kompass (kap. 6.4.3).

I Vebæks (1953a:199) beskrivelse av nonneklosteret sies at de arkeologiske utgravningene ikke kan gi noen holdepunkter for når det ble oppført eller når det ble fraflyttet, men at man fra skriftlige kilder kjenner til at både det og munkeklosteret eksisterte i det 14. århundre. I et bispebrev fra 1308 står det i følge Vebæk (1953a:199) at det var klostere på Grønland, og at Ivar Bårdsson omtaler klosterne omkring 1360. Det at de ikke er datert arkeologisk ligger nok, som jeg har nevnt tidligere, i utgravningsmetoden.

6.3 Begravelser - kirkegårdene

På kirkegården ved nonneklosteret beskrevet over, var alle begravelsene gjort i flere lag, og her var både enkeltgraver og massegraver. Alle var begravet i øst-vest-retning med hodet mot vest, noe som var det vanligste i middelalderen. I massegravene ble det funnet både voksne og barn, og dette kan, i følge Vebæk tolkes som vitnemål om epidemier og farsotter som har ført til mange dødsfall samtidig (Vebæk 1953a:198). Det som er beklagelig her, er jo at en da utgravningene ble foretatt ikke kunne tidfeste disse gravene på et vitenskapelig forsvarlig vis. Det er en alminnelig oppfatning at Svartedauden aldri nådde Grønland, men Vebæk unnlater ikke å nevne “den sorte død” i forbindelse med disse massegravene (Vebæk 1953a:198). Et annet spørsmål en kan stille seg omkring denne kirkegården, er om klosterkirken også har vært benyttet som sognekirke, all den tid man ikke bare har funnet graver med kvinner, som man kunne vente ved et nonnekloster, men også med menn og barn.

Det første større funnet av begravde grønlendinger ble gjort på kirkegården på Herjolfsnes lengst sørvest i Østerbygden i 1921, senere publisert i Meddelelser om Grønland bind 67 i 1924, av Dr. phil. Poul Nørlund og den danske anatomen professor Dr. med. Fr. C. C. Hansen. Hansen mente han hadde funnet svaret på hvorfor de norrøne grønlendingene forsvant (Hansen 1924:432, Lynnerup 2009:19). Det første funnet her var imidlertid en gravsten med

runeinskripsjoner, som ble funnet allerede i 1830. Flere utgravninger er blitt foretatt gjennom årene, og det er blitt rapportert om funn av både kister og skjeletter – hele eller fragmentariske (Lynnerup 2009:19). I 1842 rapporterte den danske geologen og polarforskeren Christian Pingel om funn av et “kranium med hår”. Hverken håret eller annet antropologisk materiale fra utgravningen i 1842 er funnet igjen senere, men det ble den gangen sagt å tilhøre en norrøn nybygger (Lynnerup 2009:19). Det hører med til historien at lokaliteten, sannsynligvis som en følge av landsenkningen (se kapittel 7), var kraftig utsatt for erosjon av sjøen, noe som førte til at materiale fra begravelser, som kister, skjeletter, trekors, tekstiler og andre gjenstander stadig ble vasket ut (Lynnerup 2009:19). Vannstanden i den sørlige delen av Grønland skal ha steget med en meter bare i løpet av de 500 årene de norrøne koloniene eksisterte (Gulløv 2005:277).

Et av de mer oppsiktsvekkende funnene ved utgravningen i 1921 var klesdraktene en klarte å fravriste jorden og senere konservere. Disse kommer jeg tilbake til i kapittel 6.4.5. Et annet funn var det som kalles “Gudveigs grav” – en tom kiste med et runekjevle i, gravd ned tett inntil kirkens nordvegg (kap. 6.5). Det ble ikke funnet spor av noen eldre kirkebygning, selv om noen av begravelsene var foretatt under kirkens fundament. Dette ble tolket til at det hadde vært en mindre kirke med tilhørende kirkegård på samme sted på et tidligere tidspunkt. Nørlund daterte gravene ut i fra klesdraktene til omkring 1500 (Nørlund 1934:119), men senere ¹³C- og ¹⁴C-dateringer av såvel skjelettmateriale som tekstiler gir en noe tidligere tidfesting, nemlig 1400-1450 – altså den seneste fasen av norrøn bosetning på Grønland (Lynnerup 2009:21-22). I følge historiske kilder skal det ha blitt foretatt hedenske begravelser i den første perioden – det fortelles at Eirik Raudes fetter Thorkel Farserk etter sin død ble lagt i en dysse ved gården sin i Hvalseyfjord (GHM I:183). Det er imidlertid ikke registrert funn av slike gravsteder fra den norrøne perioden (Arneborg 2012:593).

Hansen hevdet at begravelsene kunne tyde på at menneskene som var begravd på Herjolfsnes var degenererte på forskjellig vis: De var små, de hadde dødd i ung alder og flere av skjelettene viste tegn på sykdom. Mellom linjene kan man altså lese at “*den kraftige nordiske rasen*” (Hansen 1924:520, min oversettelse) som slo seg ned på Grønland, etter mange år med underernæring og innavl var blitt både mindre og mer sykelige. Hansen understreker imidlertid at det skjelettet materialet han har analysert, helt klart beviste at det ikke forekom blanding av blod med eskimoer (Hansen 1924:520). Han trekker også den slutning at det var veldig vanlig med deformitet i bekkenet hos grønlandingene; i det undersøkte materialet fant

han to individer med slike deformiteter – to av 18 (Hansen 1924:520). Disse konklusjonene passet godt inn i den tidens syn på raseteorier – blant annet ble det notert en vesentlig forminskning av hodeskallestørrelsene deres. Reduksjonen i kraniestørrelse skulle etter datidens teorier føre til redusert hjernestørrelse og dermed redusert mental og intellektuell kapasitet, som igjen var skyld i at det norrøne Grønland ble avfolket. Disse idéene er uten hold i virkeligheten (Lynnerup 2009:22). Det påpekes av Lynnerup, og jeg er helt enig, at datidens akademiske fokus på menneskeraser og forskjellene på dem var svært forskjellig fra vår tids. Det er i dag mer aktuelt å konsentrere seg om klima og miljø når man søker svar på hva som skjedde med de norrøne koloniene på Grønland (Lynnerup 2009:23). Dette vil jeg drøfte nærmere i kapittel 9 og 11.

6.4 Gjenstandsmateriale

I dette kapitlet vil jeg i første omgang konsentrere meg om *gjenstander* og *organisk materiale* som er funnet under arkeologiske utgravninger på Grønland. Klimaet på Grønland de siste århundrene har gjort at bevaringsforholdene for gjenstander har vært mye bedre enn for tilsvarende gjenstander fra samme tidsepoke lenger sør i Europa. Således finnes det mange gjenstander av ikke bare metall og sten, men også tre, ben og tekstiler som har holdt seg opp til våre dager, gjenstander som kan bidra til å fortelle om hvordan man levde i det norrøne Grønland. Seaver påpeker likevel problemet med frost i bakken, som kommer og går og som kan påvirke gjenstandenes beskaffenhet (Seaver 1996). Permafrosten spiller nemlig en vesentlig rolle her, men den klimatiske utvikling de siste tiårene med global oppvarming påvirker det grønlandske landskapet i større og større grad. Gjenstander som bokstavelig talt har vært frosset i mange hundre år tiner og utsettes for nedbrytning i et stadig økende tempo.

Nå er det likevel slik at det gjennom årene er gjort store mengder gjenstandsfunn på Grønland, gjenstander som kan hjelpe oss i tolkningen av den norrøne hverdagen for 500 – 1000 år siden. I det følgende vil jeg se på et lite utvalg av slike gjenstander, kategorisert etter materialet de er laget av. Helt generelt kan man si at det var på Grønland som de fleste andre steder; det man trengte, det måtte man lage av de råmaterialene man hadde tilgjengelig. Det var løvskog på Grønland da landnåmet startet (Roussell 1941:20, OM I:93, GHM I:633, Seaver 2010:43), men den må, som på Island, ha blitt utryddet ganske raskt (Roussell 1941: 20, GHM I:633). Man hadde imidlertid den gang som nå, i alle fall ved kysten ute ved fjordmunningene, rikelig tilgang på drivtømmer (OM I:93, Seaver 2010:43, 59, Roussell 1941: 23). Det er også mye som tyder på at tømmer har vært hentet i Labrador - det grønlandene

Ut av Roussells utførlige funnlister fra 1936 (668 funn fra Sandnes og omkringliggende gårder i Vesterbygden) og 1941 (478 funn fra både Vesterbygden og Østerbygden) samt Arneborg og Gulløvs funnliste fra Gården Under Sanden fra 1998 (omkring 126 gjenstander) har jeg laget en tabell (Tabell 1) over hvilke materialer som er representert i gjenstandsmaterialet fra de arkeologiske utgravningene. Det vil fremgå av oversikten at enkelte av disse materialene nødvendigvis var importerte. Bevaringsforholdene ved disse utgravningene blir beskrevet som eksepsjonelt gode (Roussell 1941, Arneborg og Gulløv 1998), og det er dermed rimelig å anta at det er en høy grad av samsvar mellom det som ble samlet inn og det som var etterlatt på gårdene under årenes løp.

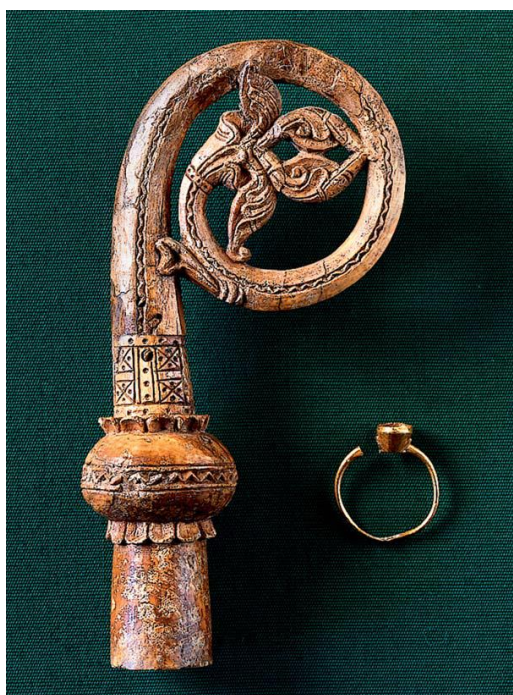
Av tabellen fremgår at tre og klebersten var de vanligste materialene å bruke når man produserte det man trengte av hjelpemidler, verktøy, inventar, kjøkkenutstyr og annet til hjemmet. Ben av hval og andre dyr kommer også langt opp på listen. I gjenstandsmaterialet er det påtagelig at mye av det som ligger igjen, er mer eller mindre ødelagt utstyr – det er mye biter av kopper og kar (Roussell 1936, 1941). Verktøy viktig for en smed eller en snekker, glimrer med sitt fravær i funnlistene. Håndverkerverkøyet, som ikke går så lett i stykker og som du ville tatt med i verktøykassen din om du med viten og vilje tok med deg familien og flyttet til et annet sted, ligger ikke igjen. I det følgende vil jeg diskutere forskjellige funn av gjenstander laget av noen av de mest brukte materialene.

6.4.1 Ben, elfenben, horn

Under denne kategorien snakker vi om bearbejdede gjenstander av ben og horn fra forskjellige dyr, samt elfenben – hvalrossens støttenner. Vi vet at svært mye elfenben ble eksportert til Norge og Europa forøvrig, men en og annen gjenstand ble også kunstferdig bearbejdet og beholdt på Grønland. I en biskops grav fra Gardar (Igaliku) fant man blant annet en gullring og, sirlig utskåret og dekorert, toppen av en bispestav (fig. 9) (Kopár 2009:104). I ruingruppen Ø34 er det funnet en rikt dekorert beltespenne laget av hvalrosstann (fig. 10) (Kopár 2009:104).

I funnlisten i sin rapport fra utgravningene av gården Sandnes i Vesterbygden nevner Aage Roussell (1936:162) et nøye bearbejdet hvalben, 89 cm langt. Dette antar Roussell har vært en del av huskonstruksjonen. Videre i oversikten har han med et sekstitalls gjenstander laget av hvalbein; spader, spadeblader, øksehode, dam- og sjakkbrikker – både dreide og utskårne – diverse fester, sledesko – i alt funnmaterialet i Roussells rapport (1936:156-211) utgjør an-

tallet gjenstander av hvalbein omkring åtte prosent. I sin utgivelse i 1941 har Roussell også med en liste over gjenstandsfunn, her har han med 200 færre funn enn i 1936, og i 1941 er det med funn fra både Østerbygden og Vesterbygden. Bildet blir da et litt annet, her utgjør andelen gjenstander laget av hvalbein bare halvparten – omkring fire prosent (Roussell 1941:251-288). Det er ikke mulig å sammenligne dette med funnene som ble gjort ved Gården Under Sanden, fordi der nevnes kun et fåtall bearbejdede gjenstander av “ben eller gevir”, i et tilfelle “spillbrikke av ben” og en rekke funn av ubearbejdede dyrebein, uten at disse er nærmere spesifisert (Arneborg 1998:90-95). Enkelte gjenstander, bl.a. tønneband, er laget av hvalbarder.

*Fig. 9: Bispestav og bispering fra Gardar
Foto: Nationalmuseet i København
(Kopár 2009:104).*

*Fig. 10: Beltespenne av hvalrossstann
funnet ved Ø34, Marsaq. Foto: Geert Brovard,
Qaqortoq Museum (Kopár 2009:104).*

Mange gjenstander fra Sandnes er laget av hvalrossstann – dam- og sjakkbrikker, knapper, perler og små figurer utgjør de fleste av dem, men også knivskaft ble laget av elfenben. To og en halv prosent av gjenstandsmaterialet fra Sandnes er laget av hvalrossstann – en liten pussighet her er at én av disse, en liten hvalrossfigur, er skåret ut av en hvalrossjeksel, og ikke av hvalrossens støttann, som er den som regnes som elfenben. Det er også funnet mange gjenstander laget av reinsdyrhorn (gevir), de fleste av disse er hele eller deler av kammer, men det finnes også knivskaft, skjeer, nåler til såvel søm som til nålebinding, spader, tau-strekkere, fiskekroker samt annet husgeråd av reinsdyrhorn. Horn av storfe og sau ble brukt

som materiale bl.a. til skjeer (Roussell 1936:156-211). Kammer ble forøvrig også produsert av “dyreben” uten nærmere spesifisering. Det later til at det var stort forbruk av kammer i det norrøne Grønland – var det et utslag av forfengeligheit, eller var det for å bli kvitt lus?

For kuriositetens skyld nevner jeg også funn av seks penisben av hvalross gjort innendørs, varierende i størrelse mellom 18 og 52 cm, men bare ett av dem bar preg av å være bearbejdet. Et av dem var stukket inn mellom steinene i en vegg, de andre ble funnet på gulvet i forskjellige rom i bolighuset. Til slutt nevner jeg også funn av et knivskaft laget av en stor bjørnetann (Roussell 1936:178).

6.4.2 Metall

Omkring fem prosent av gjenstandsfunnene i de tre publikasjonene jeg konsentrerer meg om her er laget av metall. Det finnes noen få bronsefragmenter, bl.a. en beltespenne. En blybit har man også registrert, (Roussell 1941: 256-257) og et stykke kopper, som var satt sammen med en benbit, og man antar at dette var en del av et våpen. Det er ikke, sier Roussell (1936:179), mulig at disse to materialfragmentene har festet seg til hverandre av seg selv på funnstedet. På figur 9 ser vi en gullring fra kirkegården på Gardar (Kopár 2009:104). Det ble i alt funnet fire ringer av bronse og gull på kirkegården (Nørlund 1934:41). Ellers er metallgjenstandene i all hovedsak av jern. De fleste av disse er knivblader, syler, nagler, stifter, kramper og spikere, men det er også funnet en saks (Roussell 1941:273), en hengelås i to deler og et fragment av en nøkkel (Arneborg 1989:90). Hengelåsen og nøkkelfragmentet er forøvrig de eneste gjenstandene av metall nevnt i rapporten fra Gården Under Sanden. I Roussells rapporter finner vi to kiler eller meisler av jern, 13,3 og 4,5 cm lange. Den minste ble funnet i møddingen ved V52A (Umiviarssuk) og kan vel antas å ha vært “brukt opp”, størrelsen og funnstedet tatt i betraktning (Roussell 1936:175). En pilspiss av jern er også funnet i samme møddingen. Det er også registrert funn av en spydspiss, 36 cm lang, tolket til å ha sittet på et jaktspyd (Roussell 1941:270).

Roussell nevner også tilsammen 34 biter med jernslag, hvorav to er funnet i samme mødding som nevnt over, mens resten stammer fra Sandnes. Også biter av råjern er funnet (Roussell 1941:287). På V16, Kangersuneq, er det funnet en belteplate av jern (Roussell 1941: 257). På Hvalsey i Østerbygden er det også funnet jernslag, og en bit av en kirkeklokke (Roussell 1941:259). I V53 i Austmannadal (i Vesterbygden – en “austmann” på Grønland var en nordmann) er det funnet en tang, en slik smeder bruker, 45 cm lang, hvorav håndtaket

er 35 cm (Roussell 1941:260). Samme sted er det også funnet jernslag. Funnene av jernslag er med på å sannsynliggjøre min tidligere påstand om at jern må ha blitt bearbeidet på Grønland, og kanskje også utvunnet her. Det er, så langt man vet ikke funnet mynter fra den norrøne fasen på Grønland (Keller 1989:303). Det betyr ikke nødvendigvis at de ikke hadde eller brukte mynter som betalingsmiddel, det er bare ikke funnet noen på Grønland. Mulige årsaker til dette vil jeg diskutere i kapittel 8.3. I Maine, derimot, er det funnet et fragment av en norsk sølvmynt fra Olav Kyrres tid (1065-1080) (Seaver 2010:59).

6.4.3 Tre

Det materialet som dominerer gjenstandsfunnene i både Roussells publikasjoner og Gården Under Sanden – hele 35,6 prosent – er tre. I de aller fleste tilfellene er det ikke oppgitt hvilket treslag det er snakk om. Et titalls funn er beskrevet som skipsplanker – altså gjenstander laget av trevirke som opprinnelig har vært en del av kledning eller dekk på et skip. Da er det snakk om bygningsmaterialer – skipsplank brukt bl.a. som gulvbord i en badstue (Roussell 1936:168). Det er også funnet en del gjenstander hvor trevirket er definert som *einer*, og i ett tilfelle – en sjakkbrikke – bare som nåletre (Roussell 1936:186). *Einer* er i de fleste tilfellene brukt i buer eller deler av buer, men også til skjeer (Roussell 1936:179,204). Nåletrær har aldri vokst på Grønland (Roussell 1941:20), så disse gjenstandene av *einer*, eller i det minste materialene de er laget av, må være importerte.

Men gjenstandene av tre som er nevnt i Roussells oversikter, mer enn 400 av dem, er i form av dører, terskler og dørkarmer, tømmerstokker brukt i bygningskonstruksjoner, senger, sengerammer, et stort antall skjærefjøl (også en leketøyskjærefjøl i miniatyrformat), deler av vevstoler og mange vevskjeer, spindler og håndtener. Såkalte karvestokker er det funnet et antall av. En karvestokk er en slags “regne-“ eller “tellestav”, en pinne med et antall hakk brukt til å telle eller til å føre regnskap med. En slik karvestokk kunne brukes til å sette hakk for et antall dyr eller varer som inngikk i en handelsavtale, og så ble stokken kløvd gjennom midten av hakkene, og de to forretningsmennene hadde hver sin “kopi” av regnskapet – eller altså en “*stok til at sætte regnskabsindsnit i*” (Roussell 1936:152, Falk og Torp 1996:356). Man har funnet runepinner, runekjevler og kalenderstaver. En kalenderstav har merker for dager og uker – og kan se ut som om det er en slags forløper til primstaven. Mange fragmenter som er tolket som møbeldeler er funnet, bl.a. et flott utskåret armlene til en stol, et armlene med dragehode i enden og tre katteansikter oppå. Det er funnet krusifikser og kors og deler av en altertavle, en såkalt *pax*, som er kunstferdig utformet i tre. Små og store spader,

også spiker kunne bli laget av tre, selepinner, knapper, en synål av tre er funnet (Roussell 1936:189).

Mange skolester i forskjellige størrelser er funnet, og et stort antall tønne- og bøttestaver sammen med bunner og lokk til slike kar (Roussell 1936:190-194). Mye kjøkkenutstyr er laget av tre, bl. a. øser, skjeer, tallerkner og en rekke dreide boller og kar. Det er funnet et par bålvisper av tre, samt et eget treetui til en skje av horn.

I Austmannadalen (V53d) er det funnet en pilspiss og en sjakkbrikke av tre og deler av et sjakkbrett (Roussell 1941:272). Skjeer av horn ble formpresset i egne former laget av tre, og flere slike former er funnet. Også et lite mannshode skåret ut i tre fant man ved V53d (fig. 12) – kanskje noen har sittet en vinterdag og karikert naboen?

Fig. 11: Mannshode av tre (Roussell 1941:288)

Fra Gården Under Sanden rapporteres det om trevirke fra bygningskonstruksjonene, panel- og gulvbord, en rekke tønnestaver og noe som ser ut som et navneskilt – dekorativt utskåret på den ene siden, og med navnet “Biørk” skåret inn i runer på den andre siden (Arneborg 1998:90-95).

En gjenstand som ble funnet under utgravninger av nonneklosteret på 1940-tallet, var “... *af den største videnskabelige interesse*” i følge Vebæk (1953a:198). Det dreier seg om halvparten av det man tror er en peileskive av tre. Den har siden vært gjenstand for diskusjoner og mange forsøk på å forklare hvordan den kan ha blitt brukt, og er også sett i forbindelse med vikingenes my(s)tiske “solstein”, som skal ha vært brukt til navigering (Seaver 2010: 18).

6.4.4 Sten

Nest etter tre er det sten som dominerer gjenstandsmaterialet fra det norrøne Grønland. 30 prosent av de gjenstandene som er registrert av Roussell i 1936 og 1941 samt materialet fra Gården Under Sanden er laget av en eller annen form for sten – og da i all hovedsak klebersten, som utgjør hele 88 %. Jeg har tidligere nevnt at Grønland er rikt på klebersten (kap. 6.4). Man fant det man trengte til produksjon av kokekar, boller, lamper, lysestaker og

annet husgeråd lokalt. Men det er funnet gjenstander av andre typer sten også. I Arneborg og Gulløvs (1998: 90-95) rapport fra Gården Under Sanden nevnes bryner av både sandsten og skifer samt et par av uviss art, en bit kalsedon (en finkornet type kvarts - Store norske leksikon) og en "ildsten" av kvartsitt foruten bruddstykker av kjeler og kar av klebersten. Men det mest spennede stenfunnet i Gården Under Sanden er en halv mølle- eller kvernsten satt ned som "vegg" i ildstedet i hallen (kap. 6.1.2). Berglund skriver at dette er første gangen man finner en møllesten i Vesterbygden, men at det tidligere er funnet flere i Østerbygden (Berglund 1998:10). Dette tolker jeg som enda en indikasjon på det kan ha vært dyrket korn på Grønland.

I Roussells rapporter ser vi det samme mønsteret med hensyn til gjenstander av sten: Det er store mengder lamper, lysestaker, kjeler og kar av klebersten, noen hele, men de fleste fragmenterte. Lampene ble brukt til marint fett (tran eller selolje), og jeg vil anta at man lokalt produserte det man hadde behov for av talglys. Talg er fett fra sauene. Hvorvidt man også hadde lokal tilgang på bivoks er ukjent, men kanskje ikke usannsynlig.

Nær 400 stengjenstander er registrert i de tre oversiktene jeg konsentrerer meg om her. Dette omfatter også vevlodd og spinnehjul, som det er et stort antall av (Roussell 1936:157-211, 1941:251-288). En snaut ti cm høy løvefot er skåret ut i klebersten, sannsynligvis ment til å erstatte et tilsvarende stykke i metall som fot på en bolle e.l. (Roussell 1941:256). Andre typer sten finnes her også; et antall bryner i skifer, kvartsitt og rød porfyr ble registrert i Roussells undersøkelser, og også flere vektlodd i forskjellige fasonger.

Noen få stykker pimpesten er funnet, men det er uvisst hva de har vært brukt til (Roussell 1941:259). Det er ikke mye keramikk som er funnet på Grønland, men noen fragmenter er registrert av både glasert og uglasert keramikk. Disse skriver seg så langt en kan se fra importert kjøkkenutstyr, bl.a. biter av en rhinsk mugge (Roussell 1941:260).

Et mye omtalt funn av en gjenstand av sten funnet på Grønland dreier seg om en pilspiss. Brukte de norrøne pilspisser av sten? Neppe. Denne ble funnet på kirkegården på Herjolfsnes under utgravningene der på 1930-tallet. Årsaken til at akkurat denne pilspissen er blitt så omtalt, er at den er laget av en type sten (chert) som ikke skal finnes naturlig på Grønland (Roussell 1936:106, Seaver 1996:26). Den kan ha sittet på en pil som kan ha blitt skutt av en indianer, og ble nok fraktet hjem i kroppen på den som ble begravd med den. Jette Arneborg

kritiserer imidlertid tidligere konsensus omkring denne pilspissen. Ifølge Seaver, som referer til Arneborgs doktoravhandling, sier Arneborg at pilspissen godt kan være bevis for kontakt mellom Grønland og Nord-Amerika, men at dens opprinnelse er usikker og at cherten den er laget av faktisk godt kan være fra Grønland (Seaver 1996:26).

6.4.5 Tekstil, fiber

En del fragmenter av ull, pels, tråder og tekstiler er funnet, spesielt på Gården Under Sanden. Interessant i så måte er at tråder er spunnet av ull og hår fra svært forskjellige dyr, likeledes er skinn og lær benyttet - og også plantefibre er brukt til å fremstille tekstiler.

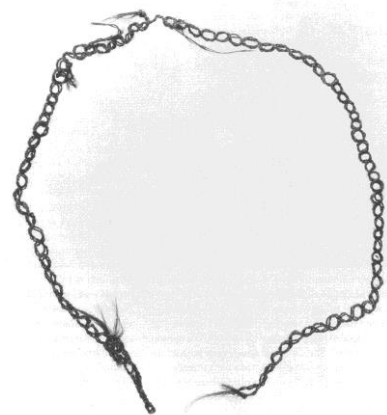
Else Østergård har analysert tekstilfunnene fra Gården Under Sanden. Tilsammen 382 fragmenter fra totalt 174 funn ble registrert i løpet av seks somre med utgravninger og senere analysert (Østergård 1998:58). Mange av tekstilfunnene var prøver på vevd tøy, og av disse kan man se at måten innslagene i de vevde tøyene ble gjort på, forteller om skiftende mønster og mote gjennom tidene. Både ull og geitehår er brukt i vevnadene (Østergård 1998:59). Denne utviklingen kommer ikke bare til syne i innslagene (f.eks. et enkelt, et dobbelt, et enkelt osv. innslag i samme farge), men over tid går man også over til å bruke forskjellige farger i vevnaden (Østergård 1998:60). Både spunnet ull og geitehår brukes i vevnadene – tråd av geitehår brukes også i renningen - og også et stykke vevd hamp er funnet fra denne senere perioden (Østergård 1998:60). En ser også at vevnadene etterhvert får innslag av tråd spunnet av hår av både hare, reinsdyr og bison; spunnet bisonhår ble også brukt som renning i enkelte vevnader (Østergård 1998:61). Bison har aldri eksistert på Grønland, og bisonhår har med stor sannsynlighet heller aldri vært importert fra Europa. Det finnes en type bison eller bøffel i Polen, men det er mer nærliggende å anta at grønlendingene hentet sine bisonhår i Vinland.

En ting Østergård savner i funnmaterialet, er seilduk (Østergård 1998:65). Men ville det ikke være mer naturlig at seilduk eventuelt ble produsert ved kysten, og ikke i innlandet? Her vil jeg imidlertid peke på at folket på Gården Under Sanden trolig hadde nok med å holde seg selv med klær, og mindre behov for seilduk – langt fra kysten som de levde. Jeg nevnte funn av vevd hamp over; det er også funnet prøver på vevnad av lin, både fra båndvev og flatvev (Østergård 1998:63). Dyrket de lin og hamp på Grønland? En prøve på treslått tau av hamp er funnet ved Sandnes (Roussell 1936:175), og Roussell (1936:103) nevner også at tau ble

laget av hestehår. Fra de historiske kildene (Brøgger 2000:57) vet vi at man lagde sterke rep av hvalrosshud, men det er ikke gjort funn av slikt i disse utgravningene.

Det er altså funnet tråder spunnet eller tvunnet av hår fra sau, geit, kalv, hare, bison, reinsdyr, moskus, brun-, svart- eller grizzlybjørn, isbjørn, ulv og rev (Østergård 1998:71). To av de nevnte dyreartene, nemlig bison og brun-, svart- eller grizzlybjørn har aldri eksistert på Grønland, og dette viser at på en eller annet måte har man hatt kontakt med Amerika – eller Vinland, som de selv kalte det.

Til slutt vil jeg nevne at det faktisk også er funnet noe man antar er et smykke, et halsbånd, som er laget av tvunnet menneskehår, 57,5 cm langt. Et vakkert utført arbeide, etter bildet å dømme.

*Fig. 12: Halsbånd tvunnet av blondt menneskehår.
Foto: Nationalmuseet, København (Østergård 1998:61).*

I sin analyserapport konkluderer Østergård med at de norrøne grønlandene kledde seg i ull – i tøy av forskjellig vevnad og tykkelse, men de gikk ikke i klær sydd av lin. Hun avslutter med å si at den grønlandske vadmelen man kledde seg i ikke var tykk nok eller varm nok til å bruke som yttertøy – så etter all sannsynlighet brukte man pels (Østergård 1998:65).

I kapittel 6.3 nevnte jeg så vidt klesdraktene som ble funnet på kirkegården på Herjolfsnes. Dette funnet, gjort midt på sommeren i 1921, begynte med “(...) *Begravelser, men de var kun i daarlig Bevaringstilstand, møre Knogler, halvfortærede Trækister og nogle Tøjstumper, der bristede ved den mindste Berøring*” (Nørlund 1934:99). Men etterhvert kom de ned til permafrosten, og etterhvert som jorden da tinte lagvis nedover, ble det avdekket velbevarte kister, trekors, skjeletter og klesdrakter – “... *saa mange at de fyldte 12 store kasser*” (Nørlund 1934:100). Det som begeistret Nørlund mest ved funnet av disse klesdraktene, var at dette var hverdagsklær – de klærne folk hadde gått og stått i, ble de også begravet i (Nørlund 1934:100). Mange av plaggene er mannskjortler og kvinnkjoler, så like i snitt og utforming at man ved konserveringen og undersøkelsene av dem ikke alltid helt kunne se hva som var hva. Og de er nær identiske med hva man fra samtidige avbildninger har sett at folk gikk med lenger øst og sør i Europa på den tiden (Nørlund 1934:112). Det som skiller

seg ut blant klesplaggene er en i følge Nørlund (1934:112) imponerende rekke med hodeplagg – hetter i forskjellige varianter (fig. 13). De er i følge Nørlund de eneste av sitt slag i verden. De finnes avbildet i rikt monn gjennom hele middelalderen, men de 17 eksemplarene fra Herjolfsnes er altså de eneste som er bevart (Nørlund 1934:113).

Fig. 13: Mannshette fra 1400-tallet, sett fra siden og bakfra (Nørlund 1934:113).

Når det gjelder datering av disse klesdraktene, så er Nørlund i hovedsak på linje med det senere ¹⁴C-dateringer (Lynnerup 2009:22) har vist – at de stammer fra første halvdel av 1400-tallet. Det er imidlertid funnet en såkalt “burgunderlue”, hvorom Nørlund skriver følgende: “Om dens Alder kan der ikke være megen Diskussion. Det er en af de høie Huer, som vi kender fra Dirk Bouts, Memlings og andre Nederlænderes Malerier, og som blev baaret paa Ludvig XI.s og Karl den Dristiges Tid, i sidste Halvdel av 1400-Aarene” (Nørlund 1934: 118-119). Videre skriver han at denne luen derved representerer en viktig dokumentasjon for den grønlandske middelalderhistorie og at det så sent som omkring 1500 må ha vært skipsforbindelse mellom Grønland og Europa (Nørlund 1934:119). I tillegg finnes det, fortsatt i følge Nørlund (1934: 119), fragmenter av kjoler som er av et slikt snitt som var mote fra 1400-tallets siste del. Dette må være det hyppigst brukte argumentet for å forfekte norrøne beboere på Grønland lenge *etter* det den siste skriftlige kilden forteller om – det vi kjenner som bryllupet på Hvalsey i 1408 (kap. 3). Jeg har ikke vært i stand til å finne ut om Nørlunds “burgunderluer” er blant de plaggene som er ¹⁴C-datert, men det er vel sannsynlig at luene og klesdraktene fra samme funn er fra samme tid. Nå har jeg likevel vist at Nørlund i sin første publisering av disse funnene ikke var fullt så kategorisk: I 1923 skrev han at luene som

senere (i 1936) "beviser" kontakt så sent som 1500, like gjerne kan være fra når som helst på 1400-tallet. Leser man Nørlunds opprinnelige rapport om disse funnene, og ikke hans og andres senere tolkninger av den, blir bildet straks litt mer diffust. I 1924 skrev Nørlund nemlig at denne spesielle typen lue var antatt å være i bruk til alle tider, men at han ved å studere tidstypiske malerier hvor slike luer er avbildet, på malerier i kirker flere steder i Europa, så snevres dette tidsrommet inn. Luene var, skriver Nørlund i 1924, i bruk fra slutten av 1300-tallet til godt inn på 1500-tallet. Nørlund mente i 1924 at det var nærliggende å anta at det hadde tatt motene noe tid å nå Grønland, og at de derfor var blitt tatt i bruk her sent på 1400-tallet (Nørlund 1924:180-181). Det betyr at Nørlunds første rapport i det hele sluttet opp om de ¹⁴C-dateringene som senere er gjort: Siste halvdel av 1400-tallet. Det er fortsatt en mulighet for at Østerbygden var bebodd av Eirik Raudes etterkommere så sent som i 1500. Dette vil bli nærmere diskutert i kapittel 10.1.

Skinn og lær er det ikke funnet så mye av, men det man har stammer stort sett fra skoproduksjon; noen såler og andre lærbiter (Roussell 1935:190). Pergament er, så langt jeg har klart å finne ut, ikke funnet på Grønland - enten ble det ikke brukt, eller så er det gått i oppløsning.

6.5 Runeinskripsjoner

Det er antydning at det norrøne Grønland var et samfunn med lite skriftkultur – fordi så få tekster er funnet. Det kan være flere grunner til det – den mest nærliggende er at pergament (myk, skrapet og kalket dyrehud til å skrive på – som regel av sau, geit eller kalv) er et lett forgjengelig materiale. I mange av de gamle sagaene, blant annet Gisle Surssons saga, kan vi lese at han hadde et kjevle, og spikket runer på det (Henriksen 1992:323, Frøysadal 1975:76). Et runekjevle var en pinne eller stokk av varierende lengde til å riste – skjære inn - runeinskripsjon på. Olaus Magnus nevner også slike runekjevler i første bok, 34. kapittel:

Man finner här en gammal man och en yngling, som hålla stavfar med inristade götiska bokstäfver [runor], af hvilka man kan se, med hvilka medel nordborna på en tid, då inga böcker funnos, förskaffade sig en säker och tillförlitlig kunnskap om månens eller solens och andra himlakroppars verkningar och inflytelser, en kunnskap som än i dag tillhör de flästa af landets inbyggare. Runstavfen är af manslängd och har på sina bägge sidor inristade alla årets veckor, hvarvid hvarje vecka betecknas med sju götiska bokstäfver, som angifva gyllental och söndagsbokstäfver (dessa senare sedan kristendomen vardt antagen), alltsammans på landets eget språk och i

dess skrift. Inga andra böcker använde de under lånliga tider vid sina tolkningar af stjärnornas inflytande (Olaus Magnus 1555:73-74).

Den mest kjente runeinskripsjonen fra Grønland er en liten skiferplate med en lengre inskripsjon, funnet inne i en varde ved Kingitorssuaq, av grønlandingene kalt *Nordsetur* (kap. 8.2), langt nord på øyas vestkyst i 1824. Teksten på denne er, oversatt til moderne norsk: “Erling Sigvatsson, Bjarne Tordsson og Eindride Oddsson oppførte lørdagen før gangdag disse varder og runet vel” (Ingstad 1959:192).

Den danske arkeologen og runeeksperten Lisbeth M. Imer publiserte i 2012 en artikkel i “*Nationalmuseets Arbejdsmark*” hvor hun skriver om bruk av runer i middelalderens Grønland. Det hun kan fortelle, er at det fra Grønland er kjent omlag 150 gjenstander hvor det er risset inn runer eller latinske bokstaver. De langt fleste inskripsjonene er gjort med runer, og omkring halvparten av dem er av religiøs karakter (Imer 2012:65). De fleste funn av runeinskripsjoner er gjort ved utgravninger av større gårdsanlegg, noe som i følge Imer rett og slett skyldes at det i hovedsak bare er større gårdsanlegg som er systematisk utgravd arkeologisk. Det er i følge Imer bare 10-15 av de aller nyeste funnene, altså gjort etter 1980-90-tallet, som sikkert lar seg datere (2012:63). Dette på grunn av tidligere tiders utgravningsmetoder. Før 1980-90-årene ble det nemlig ikke registrert om gjenstander ble hentet ut fra de eldre eller yngre fasene av ruinene (Imer 2012:63). Runefunnene er hovedsaklig gjort i bosetningslag fra 1200- og 1300-tallet (Imer 2012:63).

Men grønlandske runeinskripsjoner har interessert tidligere tiders forskere også. Allerede i 1924 publiserte filologen Finnur Jónsson tolkninger av runeinskripsjoner funnet på Grønland. Her dreide det seg i all hovedsak om inskripsjoner på sten- og trekors funnet på kirkegårdene, og Jónsson legger vekt på at man kunne gå ut i fra at dette var prøver på det islandske språket brukt på Grønland, og ikke skriftstykker importert med norske handelsmenn (Jónsson 1924:273). At en filolog så sent som i 1924 ga uttrykk for at det for tusen år siden skulle være forskjell – allerede da – på norsk og islandsk, har jeg problemer med å se meningen med.

Jeg nevnte “Gudveigs grav” i kapittel 6.3: I en ellers tom kiste inntil kirkeveggen på Herjolfsnes ble det funnet en trepinne med runeinskripsjon: “*Denne kvinne ble lagt overbord i*

Grønlands hav som Gudveig het” (Krogh 1982:139). På slikt vis fikk altså Gudveig en grav i vigslet jord, og sjelefreden var sikret, da runekjevlet tok hennes plass.

Men hvor vil jeg så med disse opplysningene? Jo, funn av runer forteller oss at de norrøne grønlendere hadde med seg og brukte skrift – både runer og til en viss grad latinske bokstaver – som kommunikasjonsmiddel. De brukte runer i en slags magisk-religiøs kontekst, ved å risse inn deler av bibelord og bønner på diverse redskaper og husgeråd, og spesielt redskaper brukt i forbindelse med fremstilling av tekstiler. Også Erik Molkte er inne på slike runeinskripsjoner allerede i 1936, han hevder at få av ordene på runeinskripsjonene de hadde funnet til da var av norrøn opprinnelse – de var såkalte “*ephesia grammata*” – formularer som ikke lot seg tolke (Molkte 1936:223). Imer sier også: “*Der er også fundet indskrifter på træpinde, som ikke synes at have haft anden funktion end at blive skrevet på, og det vidner om, at skriften har været brugt aktivt som kommunikasjonsmiddel og ikke bare som ejermarkeringer på forskjellige brugsgenstande*” (2012:65). Altså runekjevler – eller rune­brev som det også kalles (KLN­M 1969, b. XIV, kol. 459). Bruken av skrift var altså “hver­dagskost” blant de norrøne grønlenderne. Det forteller både om kontakten grønlendingene imellom, og om deres kontakt med Nord-Europa forøvrig. Som Imer sier, brukte de skriften aktivt - og det de skrev ble lest av andre.

6.6 Naturvitenskapelig materiale

I 2010 og 2011 ble en rekke norrøne tufter på Grønland undersøkt for å prøve og finne velbevarte lag i møddinger som muligens kunne inneholde rester av nyttevekster, nærmere bestemt korn eller treskeavfall. Forskere fra Danmark, Grønland og USA deltok i prosjektet, som ble ledet av Peter Steen Henriksen fra Nationalmuseet i København (Henriksen 2012: 174-175). Bakgrunnen for undersøkelsen var tidligere funn av pollen fra korn og lin, samt funn av flere kvern­stener i Østerbygden (Henriksen 2012:174) og som nevnt tidligere i Gården Under Sanden i Vesterbygden (kap. 6.4.4). I 2010 ble det tatt prøver fra møddinger ved fem forskjellige tufter i Østerbygden, inkludert den gamle bispegården på Gardar. Samtidig ble det tatt prøver fra innmarken på en av gårdene for å undersøke fosfatnivået i jorden (Henriksen 2012:174). Året etter ble tilsvarende prøver tatt fra seks andre norrøne tufter, også disse i Østerbygden. Ved to av lokalitetene undersøkt i 2011, Ø3 og Ø4, var det vel bevarte ruiner som ikke lot til å være påvirket av moderne landbruk. Møddingene viste seg å være svært tørre, slik at mye av de organiske etterlatenskapene var fullstendig oppløst. Man fant likevel bevart, forkullet materiale i begge møddingene, og flere jordprøver ble tatt med for analyse.

Ute i marken ble det tatt prøver for fosfatanalyse for hver 20. meter, fra tilsammen 12 hektar (Henriksen 2012:175). Ved de øvrige lokalitetene fant man møddinger i varierende tilstander, og tok ut prøver fra samtlige, i tillegg til fosfatprøver fra marken omkring tuftene (Henriksen 2012: 175). Møddingen ved en av tuftene (Ø64) var blitt gravd ut i 2008, noe som gjorde det enkelt å ta ut prøver herfra. Den siste møddingen som ble undersøkt, ved Ø171, viste seg å ligge i en gammel dreneringsgrøft, og i denne fant man, på grunn av høy grunnvannsstand, vel bevarte gjenstander av tre såvel som benrester. Bevaringsforholdene her var bra både for forkullede og ikke-forkullede materialer. I alt ble 165 kilo prøver sendt til Danmark for analyse (Henriksen 2012:176). Da Henriksens rapport ble publisert i 2012, var prøvene fra fire av lokalitetene ferdig analysert. Det viktigste funnet ble gjort i en prøve fra bunnlaget i møddingen ved Ø35, nærheten av Narsarsuaq. Der ble det nemlig funnet deler av et byggaks, noe som blir tolket som en klar indikasjon på at bygg er blitt dyrket på Grønland (Henriksen 2012:175). Det er her snakk om den delen av byggen som blir fjernet ved tresking, og det er ikke sannsynlig at utresket bygg er blitt importert – det ville være for plasskrevende. Prøvene inneholdt også frø fra ville planter, samt biter av tang. Resultatene av de videre analysene vil ligge til grunn for eventuelle senere undersøkelser (Henriksen 2012: 176).

I tillegg til de tidligere omtalte gjenstandene (kap. 6.4.1 – 6.4.5) som ble hentet ut fra Gården Under Sanden, ble det også tatt ut prøver av insekter og planterester. Enkelte av disse insektene var en naturlig del av den grønlandske fauna, men de fleste prøvene av fossile insekter var av en slik karakter at de bare levde innendørs – i oppvarmede hus (Buckland et al. 1998: 76). De insektene det ble funnet mest av, var lopper og lus – både av typer som lever på sau, og de som lever på mennesker. De var, i følge rapporten – allestedsnærværende (Buckland et al. 1998:76). Slik ble altså mitt spørsmål fra kapittel 6.4.1 besvart, spørsmålet om hvorfor de hadde så mange kammer. Grønlendingene hadde utøy. Ellers kan nevnes at en prøve fra en kleberstenskjele inneholdt fossile åmer fra en spesiell flue (*Heleomyza serrata*), kjent som “vikinghusfluen”, som levde i og av dyreavfall i og på gulvene i den tidens bygninger (Buckland et al. 1998:78). Det at de ble funnet i en kjele forklares med at resten av prøven fra kjelen besto av forkullet blæretang. Rester av tang er funnet flere andre steder på Grønland, men også på flere andre steder i Nord-Atlanteren. Ikke fordi grønslendingene nødvendigvis spiste kokt tang – de lagde et slags salt av det (Buckland et al. 1998:78). Asken av tang og tare ble brukt som salt også i Norge i vikingtiden og middelalderen, såkalt sort salt. Det smakte bittert, og ble stort sett gitt som salttilsetning i dyrefor (Omdahl 2010:4). Sjøplanter ble også

i en stor utstrekning brukt som gjødsel (Buckland et al. 1998:78). Som jeg har nevnt tidligere, ligger Gården Under Sanden langt fra kysten (kap. 6.1.2), så her er ikke sjøplanter tilfeldig samlet inn i fjæra. De er bevisst fraktet til gårds på rygg eller kløvhest.

Arkeologiske funn i form av kjøkkeninnredning i bygninger, dyrebein og andre etterlatenskaper både tråkket ned i gulv i hus og funnet i møddinger er måter å fastslå hva folk spiste på. Den sikreste kilden til svar på slike spørsmål, finner en i menneskene selv. Isotopanalyser av kollagenet, et protein som finnes i bindevevet i menneskeben (Store norske leksikon), kan gi oss innsikt i hva en befolkning har spist over lang tid (Arneborg et al. 2012a:1). I en rapport fra 2012 fortelles det om en ^{13}C -undersøkelse foretatt sent på 1990-tallet, hvor skjelettresten etter 27 grønlendinger var blitt gransket, og man kunne ane en endring i kostholdet over tid hos de undersøkte (Arneborg et al. 2012a). Dette ble senere fulgt opp i en bredt anlagt undersøkelse, hvor i alt 437 skjelettprøver ble analysert, hvorav 183 fra mennesker. Av disse var 118 norrøne og 65 inuitter. Resten, 254 prøver, var dyreben (Arneborg et al. 2012a:1). Prøvene kommer fra 19 forskjellige norrøne gårder, 13 fra Østerbygden og seks fra Vesterbygden. I tillegg til å undersøke hvilket kosthold disse menneskene hadde hatt, ble det også lagt vekt på å datere prøvene, siden det som tidligere nevnt ikke alltid har vært lett å datere arkeologiske funn på Grønland (Arneborg et al. 2012a:1).

De innledningsvise undersøkelsene som ble foretatt på 27 benrester fra begynnelsen av det ellefte århundre, indikerte at kostholdet den gangen hadde bestått av mellom 20 og 30 prosent marin føde – altså fisk og sjøpattedyr (Arneborg et al. 2012a:1). Dette svarer til hva som er funnet ved tilsvarende undersøkelser på de skotske øyene. Ser en på prøver fra første del av fjortenhundretallet, viser disse analysene at de norrøne grønlendinger da hentet opptil 80 prosent av næringsmidlene sine fra havet (Arneborg et al. 2012a:1).

For kort å oppsummere: Grønlendingene dyrket korn, i alle fall i den første fasen av kolonitiden. I denne tiden var snaut tretti prosent av maten de spiste av marin opprinnelse. Senere økte denne andelen til omkring åtti prosent, og dette bekrefter både at klimaet endret karakter i såpass stor utstrekning at såvel korndyrking som husdyrhold med årene ble sterkt redusert, og vi kan også anta at det bekrefter de skriftlige kildenes beretninger om at importen av korn ble redusert etter midten av 1300-tallet. De måtte stole på seg selv og det de klarte å fange i fjorden når det kom til ernæring.

7. Hvor mange var de?

Det er lansert en rekke teorier om hvor mange mennesker som levde i det norrøne Grønland. De forsiktigste antagelser sier noen få hundre. De mest vidløftige, med grunn i historiske kilder, sier mer enn 30.000, først fremholdt av Olaus Magnus på kartet *Carta Marina* (kap. 5.1, Olaus Magnus 1555). Dette anslaget er det samme som historikeren og polarforskeren Johannes Kristoffer Tørnøe, sannsynligvis på et helt annet grunnlag, regner seg frem til i *Lysstreif over Norgesveldets historie* utgitt i 1944 (Tørnøe 1944:196-199). Andre forskere regner en middelalderbefolkning på mellom fem prosent og tyve prosent av dette som et mer sannsynlig estimat (Arneborg 2012a:2, Keller 1989:21, Gulløv 2005:258, Keller 2009:30).

Det er noen faktorer som peker i retning av at vi kanskje aldri vil komme frem til fasitsvaret på spørsmålet om hvor mange som levde på Grønland, blant annet det faktum at vi fortsatt ikke vet hvor mange gårder det virkelig *var* i de ca. fem hundre årene det norrøne samfunnet eksisterte på Grønland, og heller ikke hvor lenge den enkelte gård var bebodd. Man finner stadig nye tufter og ruingrupper, og det er rimelig å anta at det har eksistert gårder hvis ruiner aldri vil bli funnet. Om dette dreier seg om et marginalt antall gårder, vet vi ikke. Noen kan, som den såkalte “Gården Under Sanden”, være begravd for alltid under sand og grus fra elver av smeltevann fra innlandsisen, elver som stadig finner nye leier etter som “avisingen” av Grønland tiltar. Noen er blitt borte på grunn av moderne bebyggelse og landbruk. Det er også grunn til å anta at innlandsisen dekket en mindre del av landmassene da Eirik Raude og følgesvennene hans bosatte seg på Grønland, og at norrøne gårder etterhvert kan ha blitt “spist opp” av den voksende iskapen. En kjensgjerning er det også at landet sank etterhvert som innlandsisen vokste, og dagens strandlinje er opptil fem-seks meter høyere enn i “kolonitiden” (Seaver 1996:9, Arneborg 2012:595). Dette tilsier også at store arealer med beitemark, dyrkbar mark og gårdsbebyggelse er forsvunnet siden den siste norrøne grønlending forsvant. Så – hvor mange var de?

I sagaene fortelles det at da Eirik Raude koloniserte Grønland, var det 25 eller 26 skip med folk og fe som reiste fra Grønland i 985 eller 986, men bare fjorten eller femten av dem kom frem (Holtmark 1992a:201, 1992b:226). De øvrige skal enten ha gått under eller drevet tilbake. Det er nærliggende å tro at de som “drev tilbake” etter all sannsynlighet har forsøkt seg på nytt på et litt senere tidspunkt – de hadde tross alt “brent alle broer” og forberedt seg, av forskjellige årsaker, på å flytte til et annet land. Ni menn foruten Eirik selv nevnes ved navn

som landnåmsmenn i Østerbygden den første sommeren, men det sies i Grønlandingsagaen at noen også “seilte til Vesterbygden” (Holtsmark 1992b:226, Ingstad 1959:23). Nøakternt sett skulle disse opplysningene tyde på at det var tre-firehundre mennesker, menn, kvinner og barn, som i første omgang, ved det første landnåmet, flyttet fra Island til Grønland “femten år før kristendommen ble vedtatt på Island” (Holtsmark 1992b:226). Hvor mange innbyggere kolonien vokste til i løpet av de neste hundreårene har som nevnt vært gjenstand for spekulasjoner, gjetninger og nøkterne beregninger siden.

Som det ene ytterpunktet har jeg allerede nevnt Olaus Magnus’ og Johannes Kristoffer Tornøes anslag, som antyder mer enn 30.000 mennesker. Tornøe argumenterer med at det i noen av de gamle tekstene som beskriver Grønland vises til *bygder* og ikke til *gårder*, og siterer Bjørn Jónsson: “*Svá er talit at clxxx bygða sè í eystri bygð, xc í vestri.*” (Det er 190 bygder i østre bygden, og 90 i vestre.) (Tornøe 1944:196, GHM III 1976:228). Tornøe henter sitt andre argument fra Kongsspeilet, som i omtalen av Grønland forteller at befolkningen der er som i tredjedelen av et bispedømme (Brøgger 2000:59, Tornøe 1944:198). Tornøe viser til anslag som er gjort over Norges middelalderbefolkning av bl.a. av P. A. Munch, og regner seg frem til at en tredjedel av befolkningen i et av Norges fem bispedømmer lå på et sted mellom 26.000 og 33.000 på midten av 1200-tallet, da Kongsspeilet ble skrevet (Tornøe 1944:199).

Er dette riktig, og med en gjennomsnittsbefolkning pr. gård på 15 mennesker (som kanskje er et noe høyt estimat), vil det si at det er minst 1400 gårder som ennå ikke er funnet på Grønland. Det er lite trolig at landsenkning og en eventuell økning i omfanget av innlandsisen har skjult så mange tufter, selv om fjordene den gang var både grunnere og smalere. Å tro at bare en tredjedel av de norrøne tuftene skulle være funnet virker urimelig. Alt tatt i betraktning – antallet ruingrupper i Vesterbygden var 90 på Tornøes tid, og det er ikke registrert særlig mange flere der i dag. I Østerbygden (inklusive Mellombygden) viste Tornøe med sine kilder til 190 ruingrupper – i dag kjenner vi til mer enn 500 (Arneborg 2012:591).

Arkeologene har hatt mer forsiktige anslag. Keller (1989:285) referer til dr. Luka Jelic som på grunnlag av tiende betalt til kirken anslår antallet gårder (husholdninger) til 1152, og antallet innbyggere til 10.000, noe han avfeier som absurd. Men når vi vet at det er gått 24 år siden Keller skrev sin avhandling, og at det i den perioden er gjort nær 200 nye registreringer av gårder, så skal et slikt anslag kanskje ikke avvises fullstendig. Keller opererte med et tall

på 444 gårder i Østerbygden (i 1989), hvorav 352 skal ha vært gårder - resten kirker, klostere og setrer, mens Arneborg i 2012 viser til “omkring 500” (Arneborg 2012:589). Men hvilket tall jeg skal legge til grunn er jeg litt usikker på, fordi det i en annen artikkel fra 2012 heter at det er registrert 560 norrøne lokaliteter i Østerbygden (Arneborg et al. 2012a:2).

I 1989 mente Keller (1989:21) at det omkring 1300 var mellom fire og seks tusen norrøne innbyggere på Grønland. I 2009 regner Keller seg frem til antall innbyggere med utgangspunkt i landnåmet: Han sier at mellom 200 og 600 mennesker ble med Eirik Raude ved den første bosettelsen (Keller 2009:30). Så går han ut i fra at det femten år senere er 300 innbyggere i Østerbygden, og med en befolkningsøkning lik den i Norge på den tiden, en reproduksjonsrate på 0,7 % pr. år, så vil befolkningen ha doblet seg hvert hundrede år. Slik vil det i 1100 ha vært 600 mennesker, i 1200 1.200 mennesker, i 1300 2.400 mennesker og i 1350 3.600. Han ser ikke bort i fra at reproduksjonsraten i et nyetablert grønlandsk samfunn kan ha vært oppe i 1 %, og da vil befolkningen tilsvarende bli fordoblet hvert 70. år, og således være oppe i 9.600 i 1350. Han innrømmer likefullt at slike demografiske utregninger må ansees som ren spekulasjon (Keller 2009:30). Det later imidlertid ikke til at Keller tar høyde for fortsatt innvandring etter landnåmet – han ser befolkningsutviklingen utelukkende som et produkt av befolkningens egen reproduksjon (Keller 2009:30). Men en fortsatt innvandring må ha funnet sted – i løpet av 3-400 år ble mellom ti og femten landnåmsgårder til over seks hundre gårdsbruk – og jeg tør påstå at det hadde de ikke klart uten fortsatt innvandring.

Arneborg anslår det gjennomsnittlige antallet innbyggere på Grønland til 1.400, med en topp omkring år 1200 på mer enn 2.000 (Arneborg 2012:591). Et sentralt poeng hos Arneborg er at nyere arkeologiske undersøkelser antyder at man noen steder skilte mellom sommer- og vinterbosetninger, og at antallet beboere derfor ikke kan beregnes direkte ut i fra det totale antallet gårder og bygningene på disse (Arneborg et al. 2012b, Keller 1989).

Seks hundre norrøne gårder ville ha vært svært tynt befolket om vi legger Arneborgs anslag til grunn – et gjennomsnitt på 2,3 personer pr. gård – eller pr. ruingruppe. Selv om vi tar høyde for at et lite antall (omkring 20) av disse ruingruppene var kirker og klostere – som jo forøvrig også var bebodde, at en del av dem var setere i fjellet og jakt-/fangstbuer ute ved kysten, og for at ikke alle gårdene var bebodd samtidig, så må dette likevel være for snaut. En må kunne anta at i alle fall 500 gårder var bebodd av bondefamilier med to – tre generasjoner samt tjenestefolk. Hver gård kan ha huset mellom ti og femten personer – i gjennomsnitt. Det

betyr at det omkring 1250-1300 må ha bodd mer enn 6.000 mennesker på Grønland. Dette stemmer godt overens med Kirsten Seavers (1996:43) anslag på 4-5.000 i Østerbygden og 1.000-1.500 i Vesterbygden. Det er også høyst sannsynlig at ikke-arveberettigede sønner på Grønland som i Europa ellers måtte ut i verden da de nådde voksenalder. Historiske kilder forteller om grønlendinger som tjenestegjorde i den norske kongens hird – Leif Eiriksson var en av dem som dro ut (Sturlasson 1994:185), men vi vet jo også at han kom tilbake igjen. Men: Det arkeologiske materialet er enda ikke så omfattende at et endelig svar på Grønlands demografi kan gis – det er bare en liten del av de registrerte norrøne ruingruppene som er undersøkt arkeologisk, og det er bare de største gårdene som er gravd ut.

Per i dag fremstår i overkant av seks tusen mennesker som et rimelig estimat på Grønlands norrøne befolkning på første halvdel av 1300-tallet. Fremtidig arkeologisk forskning kan øke, men neppe redusere dette estimatet.

8. Hva levde grønlendingene av?

I det følgende vil jeg diskutere nærmere hva de norrøne grønlendinger levde av. De historiske kildene forteller oss en del. Tradisjonelt har det til en viss grad hersket noe uenighet mellom de få skriftlige kildene vi har (GHM I-III), og det som gjennom årene er gjort – og ikke gjort – av arkeologiske funn. Arkeologien har rett og slett ikke kunnet bekrefte de historiske kildene – før nå. De siste års arkeologiske undersøkelser (Arneborg et al. 1989, Henriksen 2012) har faktisk bekreftet forhold som står beskrevet i de skriftlige kildene, og som så langt har vært avfeid som lite troverdig. Dette gjelder særlig det som er skrevet om jordbruk, og som lenge har vært sett på som en umulighet, oppfatninger om klimaet tatt i betraktning.

8.1 Husdyrhold, jordbruk

Flere forskere har påpekt, når forholdet mellom de norrøne grønlendinger og inuitter/eskimoer har vært diskutert, at den norrøne befolkningen (grønlendingene) forsvant fordi de ikke levde som eskimoene – et jegerliv tilpasset de arktiske forholdene. Men grønlendingene hadde minst én ekstra ressurs som eskimoene ikke hadde – de hadde husdyr. Husdyrene representerte lenge en ekstra tilgang på fett og proteiner, på ull, skinn, lær og klær som grønlendingene var alene om. I tillegg drev de med jakt, fiske og fangst slik eskimoene gjorde (kapittel 8.2).

Det har i alle år blitt sagt og skrevet at grønlendingene heller ikke dyrket noe annet enn gress - at all jord var beitemark. Dette har i hovedsak vært begrunnet i klimaet. Men allerede da Ivar Bårdssons beskrivelse av Grønland ble ført i pennen omkring 1360, het det helt eksplisitt:

Item Sne kommer megen udi Grønland; der er ikke saa kaldt som I Island eller Norge. Der vogser paa høye Fjelden och nedre under de Aaldess Frugt saa store som nogre Eble, och goede att ede; der voxer den beste Hvede som verre maa (GHM III:260).

På moderne norsk: “Det er også mye snø på Grønland, men det er ikke så kaldt som på Island eller i Norge. Både på fjellene og under dem vokser det frukter så store som epler; de er gode å spise; der vokser det også den beste hvete som kan finnes”. Riktignok avfeier en av GHMs redaktører (det er ikke oppgitt om det er Finnúr Magnússon eller Carl Christian Rafn)

i en fotnote den siste opplysningen: "*Her er Grønland aabenbare forvexlet med Vinland, der fordem havde den største Samfærdsel med det førstnævnte.*" I lys av arkeologiske funn av kornslaget bygg gjort de seneste år (Henriksen 2012, se også kap. 6.6) ser vi nå at dette var feil. Det refereres deretter til GHMs gjengivelse av både Eirik Raudes Saga og til Thorfinn Karlsevnes saga i denne sammenheng, hvor det som kjent blir beskrevet funn av vindruer og viltvoksende hvete (GHM I:222, 420, GHM III:264). Også i Kongespeilet refereres til korn dyrking, selv om det der snakkes om forsøksvis korndyrking utført av de "rikeste og gjev-este". "Men," forteller faren til sin vitebegjærlige sønn, "de fleste der i landet vet ikke hva brød er og har aldri sett et brød" (Brøgger 2000:57)

I fortellingen om Einar Sokkesøn i Flateyrbok, nedskrevet sent på 1100- eller tidlig på 1200-tallet, fortelles om et funn gjort i Østerbygden, i nærheten av Gardar. En hendelse skal ha funnet sted ikke lenge etter at en av de første biskopene på Grønland, Arnald (som satt i embetet mellom 1121 og 1150 – GHM III:896), hadde slått seg ned i kolonien og fått bygd bispesetet i Gardar. Noen norske handelsmenn kom da tilfeldigvis over en stor jordkjeller som inneholdt "*60 slagtede kreaturer, 12 Vætter (960 pund) Smør og en stor Deel tørret Fisk*" (GHM II:717). Dette peker i retning av at: 1) Grønlandingene hadde storfe, 2) De produserte (store mengder) smør og 3) De lagde tørrfisk. Og dette var nok ikke bare mat til eget bruk, det var også handelsvarer.

Skriftlige kilder og arkeologiske funn er samstemte i at grønlandingene hadde husdyr. De holdt hester, kyr, sauer, geiter (Arneborg 2012: 590), og til en viss grad griser i den første fasen (Arneborg et al. 2012a:6). Storfe, sau og geit ble primært holdt for melkens skyld, sau og geit også for ullen (kapittel 6.4.5). Av melk lagde de smør, ost og skyr – væsken som er igjen når fett og løpe er fjernet. Ull av sau og ragg av geit ble rensset, karet, spunnet og vevd til tøy.

Husdyr må også ha mat. Kyr og hester sto inne på bås halve året, og var avhengig av vinterfôr. Gress, løv, tang og tare ble sanket i en kort sommersesong og lagret som vinterfôr. Det hevdes at sauer og geiter klarte seg utendørs året igjennom, i alle fall i Østerbygden, men de måtte også ha tilleggsfôr utover det de klarte å grave frem under snøen (Arneborg 2012:590). Gårdene på Grønland ble, i følge Arneborg (2012:590) drevet etter et innmark-utmark-system. Om sommeren beitet husdyrene i utmarken, samtidig med at innmarken ble gjødslet

for maksimal produksjon av vinterfôr. Noen gårder hadde til og med kunstig vanning av innmarken (Arneborg 2012: 590).

Men drev de annet jordbruk utover produksjon av gress til dyrefôr? Bygg er nevnt, og det er også funnet frø av lin (Seaver 1996:50). Slik vi kjenner linplanten i dag, gir den både fiber til produksjon av tråder og tøy, spiselige linfrø og olje til bl.a. preparering av trevirke. Det er ikke funnet beviser for at linolje ble presset på Grønland, men det skal likevel ikke utelukkes at det kan ha skjedd.

Noen få bosetninger var helt uten utmark. Disse lå helt ute ved kysten, og var bolig for folk som levde utelukkende av fangst og fiske (Arneborg 2012:590). Felles for de fleste gårder i det norrøne Grønland var at de langt på vei var selvforsynt med det de trengte av fødevarer og klær, men det fantes fortsatt luksusvarer man måtte ty til import for å få tak i. Tradisjonelt har jern, malt og honning vært nevnt som de nødvendigste importvarene. Det hevdes at det ikke har vært handelsvirksomhet gårdene i mellom i noen særlig grad (Arneborg 2012:590). Undersøkelser viser at de viktigste kildene til kjøtt ikke var husdyrene, men sel og reinsdyr (Arneborg 2012:590) (kap. 8.2).

8.2 Jakt, fiske og fangst

Såvel historiske kilder som arkeologiske funn forteller om en utstrakt og langvarig fangstvirksomhet langt nord langs den grønlandske vestkysten, mye lenger nord – opptil 600 kilometer (Arneborg 2012:591) – enn de faste boplassene i Øster- og Vesterbygden. Nordsetur (i dag Kingitorssuaq) lå ved det vi i dag kaller Discobukta (kap. 6.5), og var grønlendingenes fremste fangstplass. Sel, hvalross, narhval, isbjørn, hare, rev og reinsdyr ble fanget, likeens fugl av ymse slag – blant annet hvite falker (Arneborg 2012: 591). Fisk var også en viktig del av grønlendingenes kosthold, men som vi har sett og skal se (kap. 6.6 og 8.3), ble etter hvert selkjøtt det aller viktigste næringsmiddelet også for de norrøne grønlendinger. Keller (1989:27) skriver at landdyr var relativt sjelden kost for de norrøne grønlendinger, og nevner fjellrype, ærfugl og reinsdyr som de viktigste av disse. Bestanden av reinsdyr i og ved de norrøne bygdene skal ha variert mye, men er også nevnt av Ivar Bårdsson (GHM III:256). Sjødyr – hval og sel – ble med få unntak fanget helt ute ved kysten, fordi det var her de var – og ikke inne i fjordene. Keller (1989:27-28) nevner ringsel, grønlandssel, storkobbe, klappmyss og steinkobbe foruten isbjørn som viktige matkilder.

Den amerikanske vitenskapsmannen og forfatteren Jared Diamond gjorde i sin bestselger *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive* (2005) et nummer av at de norrøne grønlendingene ikke spiste fisk, hval eller sel. Det fremgår ikke helt klart hva han baserer sine påstander på, men det er i følge ham et faktum at man ikke finner fiskeben eller ben fra sel i møddingene ved de norrøne gårdsruinene på Grønland (Diamond 2005:274). Men såvel de skriftlige kildene som de aller siste analyser av materiale fra gårdenes møddinger tilbakeviser påstandene hans. Nyere undersøkelser viser, som jeg tidligere har vært inne på, at opp til åtti prosent av kosten til de norrøne grønlendinger i alle fall fra midten av 1300-tallet besto av sel (Arneborg et al. 2012b:128), og i møddingen ved "Gården Under Sanden" er det i tillegg til dyreben bl.a. fra ulv (!) påvist fiskeben, spesielt fra ørret (Arneborg 1998:80). Fangstvirksomheten ved Nordsetur var ikke primært matauk. Det var først og fremst for å skaffe handelsvarer som kunne eksporteres og brukes som betalingsmiddel for nødvendige importvarer (kapittel 8.3).

8.3 Økonomi

I sin avhandling *The Eastern Settlement Reconsidered* stiller Christian Keller (1989:25) innledningsvis følgende spørsmål: "Hva vet vi om økonomien i det norrøne Grønland?" og "Hva vet vi om de økonomiske relasjonene mellom Norge og Grønland?" (min oversettelse) Svarene hans er at Grønland i hovedsak var uavhengig, og at den norske kongen og erkebiskopen hadde liten innflytelse over "kolonien". Forsøk på å innføre norske kirkereformer og muligens norsk lov later til å ha vært mislykket (Keller 1989:25). Det fremgår ikke av Kellers tekst om dette var noe som kjennetegnet det grønlandske samfunnet gjennom hele kolonitiden eller bare deler av den, men det er et historisk faktum at Grønland fra 1261 frivillig ble en del av Norgesveldet, og lovet å betale skatt til og være lydige mot den norske kongen – Håkon Håkonsson. Prisen kongen skulle betale, skal ha vært forsendelser av blant annet korn, jern og tre til Grønland (Moseng et al. 2007:150). I GHM fortelles om et opprør som skal ha blitt gjort på Grønland mot kongens herredømme, men som på biskop Olavs anmodning ble slått ned av norske soldater i 1271 eller 1272 (GHM III:456-457).

Vi skal se i neste kapittel at den gregorianske kirkereformen som fant sted omtrent samtidig også influerte på det grønlandske samfunnet. Keller sier at det er nærliggende å anta at Grønland var dominert av en selvbergingsøkonomi, med en begrenset import og eksport av luksusvarer (Keller 1989:25). Det er ingenting som tyder på at Grønland noensinne utviklet samme type markedsøkonomi som preget resten av Europa i middelalderen, i følge Keller

(1989:25). Det norrøne Grønland kan på mange måter, skriver Keller, ansees som den samme type samfunn som man hadde i vikingtiden og tidlig middelalder enn som et europeisk høymiddelaldersamfunn (Keller 1989:25).

Det sies at nordmenn oppga tre grunner til å reise til Grønland; for å vinne ære og berømmelse, for å tilfredsstille sin nysgjerrighet og for å bli rike (Seaver 1996:47, Brøgger 2000:57). Det meste av import og eksport, i alle fall mellom Norge og Grønland, må ha opphørt på midten av 1300-tallet, som en direkte følge av Svartedauden.

I 1327 skal bispedømmet Gardar på Grønland ha vært det bispedømmet i Norgesveldet som betalte mest i “seksårstiende” og “Peterspenger” til kirken, regnet etter verdien av elfenbenet sendt til Bergen. Alt ble betalt i elfenben – hvalrossens støttenner (Keller 1989:276-290). Arneborg (2012:593) sier at elfenben var den største grønlandske eksportartikkelen, og jern den vesentligste importvaren. Også hvalrosshud brukt til tauverk, hvite falke, narhvalhorn (som ble solgt som “enhjørningshorn”), isbjørnpelser og endog levende isbjørnunger, vadmél og smør var blant eksportvarene fra de norrøne koloniene på Grønland.

9. Hvordan var samfunnet organisert?

I det følgende vil jeg diskutere spørsmålet om hvordan det norrøne samfunnet på Grønland var organisert. Jeg vil først trekke frem noen generelle kjennetegn ved samfunnet på Grønland, og deretter gå inn på kirkens og på bøndernes rolle.

9.1 Det norrøne samfunnet på Grønland

Island var i de første par århundrene etter landnåmet der ikke noen regulær stat, men mer en samling høvdingdømmer med et felles ting. Grønland var etter all sannsynlighet organisert på samme måte fra landnåmets begynnelse (Keller 2009:28). Ti-femten landnåmsgårder later til å ha vært lokale sentra langs fjordene i Østerbygden og Vesterbygden, og så vidt vi forstår, gikk slike høvdinggårder i arv i slektledd etter slektledd, og den lokale makten fulgte gården og familien. Brattahlid er et eksempel på en slik gård.

Det var ofte her de store sognekirkene ble bygd, det var her handel ble drevet med tilreisende kjøpmenn. Pavekirkens representanter på Grønland, altså de stedlige biskopene, var ved siden av storbønderne de som håndhevet makt og myndighet på Grønland. Selv etter at Grønland i 1261 ble en del av Norgesveldet, er det ikke nevnt i historiske kilder at det skal ha vært andre maktpersoner eller kongelige representanter på Grønland.

9.2 Kirkens rolle

Alle de grønlandske biskopene ble utpekt av erkebiskopen over Norden – som først hadde sete i Hamburg-Bremen, fra 1104 i Lund, og fra 1152 (53) i Nidaros (Jón Viðar Sigurðsson 2012:575). Keller (1989:39) sier at Arnald var den første biskopen på Grønland, men i følge GHM (III:896) var han den tredje. Før ham ble Albert eller Adalbert viet til biskop til Gardar i Hamburg i 1055, men så vidt man vet, dro han aldri til Grønland. I 1112 ble Eirik “Upsi” Gnipsson utnevnt til biskop over Grønland, men han dro i 1121 til Vinland, og ble der. Det var først i 1124 at Arnald dro til Grønland som biskop. Alle senere grønlandske biskoper ble utnevnt i Nidaros, og den siste bispen som residerte på Grønland skal ha vært Arne, som døde på Gardar omkring 1349. Ingen av de som senere ble utnevnt til biskop over Grønland dro dit.

De første kirkene på Grønland ble bygget kort tid etter landnåmet. Eirik Raudes kone Tjodhild skal ha fått bygget den første, på gården Brattahlid i Eiriksfiorden. De første kirkene var

små gårdskirker (GHM I:194-281, Keller 1989:211). Det er i litteraturen ulike meninger om når og av hvem Grønland ble kristnet (se Keller 1989:215), men i et større perspektiv kan vi si at dette skjedde samtidig med at kristendommen ble vedtatt på Island; omkring årtusen-skiftet. Det fremgår av sagaene at de gamle norrøne gudene fortsatt hadde sine tilhengere, men det er ikke gjort særlig mange arkeologiske funn som peker i retning av noen stor utbredelse av den gamle religionen (Keller 1989:214). I følge Keller skal det ha tatt et par hundre år før de store sognekirkene ble bygget, men han mener at det fortsatt var de ledende bøndene som bygde og eide kirkene (Keller 1989:215-218).

Keller mener at kirken (som organisasjon) på Grønland er sterkt påvirket av keltisk innflytelse. Dette begrunner han med et relativt høyt antall runde kirkegårder, noe som var vanlig før den romersk-katolske kirken med sin påvirkning gjorde at senere kirkelige anlegg ble konstruert med rektangulære kirkegårder (Keller 2009:37). Bakgrunnen for en keltisk påvirkning forklarer han med at en keltisk type kristendom hadde sitt utspring i et samfunn ikke ulikt vikingenes; dominert av klan og slektskap, med et aristokrati som den ledende klassen og organisert som høvdingdømme eller et lite kongedømme (Keller 2009:37).

Jeg har tidligere (kapittel 6.2.2) fortalt om Ivar Bårdssons beskrivelse (som forøvrig ikke er ført i pennen av ham selv) av kirker og klostere, hvor det rapporteres om hvor mye land den enkelte kirke og det enkelte kloster eier – og det er ikke lite (GHM III:252-260). Dette kan ha to forklaringer: 1) Bårdsson var en kirkens mann, og ville vektlegge kirkens rikdom, og nevnte derfor ikke bøndene som eide kirkene som eide landet rundt kirkene. Eller: 2) Den katolske kirken hadde fått, som i Norden forøvrig, stadig større eiendommer i form av gaver og arv, mot å sørge for givernes sjelefred etter deres bortgang. Og da var jo ikke kirkene i privat eie, de tilhørte i ytterste konsekvens Paven. Arneborg (2012:593) hevder at det gjennom hele de norrøne koloniernes levetid var de rikeste bøndene på Grønland som eide kirkene – først de små gårdskirkene, siden de større sognekirkene, og at eierne skal ha høstet betydelig økonomisk gevinst av dette eierskapet.

Omtrent samtidig med at grønlendingene la seg under Norges konge, ble en større kirke-reform gjennomført i den romersk-katolske kirken; den gregorianske kirkereformen. Den grep inn i samfunnet i alle ledd. Selv målestokker og kalendere ble endret (Keller 2009:36), det er tidligere nevnt i kapittel 6.2.1 at måleenhetene på Grønlands kirker ble forandret på denne tiden.

I 1637 fødte en islandsk biskop en passus inn i De Islandske Annaler:

“I 1342 forlot grønlendingene frivillig den sanne tro og kristne religion etter å ha forlatt all god moral og sanne dyder, og vendte seg til folket i Amerika (ad Americæ populos se converterunt) (...) Derfor oppgav de kristne sine seilinger til Grønland” (Keller 1989:268 – min oversettelse).

Det er dessverre uvisst hvilken kilde den islandske biskopen brukte.

Det er ikke tvil om at kirken hadde stor makt og betydelig rikdom på Grønland fra første halvdel av 1200-tallet, og at både makt og rikdom økte med årene. Når det gjelder den siste fasen av bosetningen, vet vi, som nevnt over, at de som i tur og orden ble utnevnt til biskop på Grønland slett ikke reiste dit, men ble boende i Skandinavia. Den siste som ble utnevnt var Vincentius Petri Kampe, første gang nevnt i 1520, og som døde i Maribo Kloster i 1537 (GHM III:896-97). I 1537 var reformasjonen et faktum i Norge/Danmark, og den katolske kirke hadde ingenting å si på Grønland lenger. De siste prestene må ha flyttet fra landet da befolkningen forøvrig gjorde det.

9.3 Bøndernes rolle

Da landnåmet på Grønland skjedde, hadde Eirik Raude først utforsket øyas vestkyst i tre år. Han visste hvor han ville, og han visste hvor han ville slå seg ned. Han og de ti vennene hans som nevnes i Landnåmsboken (GHM I:191-201) tok de største og beste landområdene til sine gårder. Ut i fra hva vi vet fra både Norge og Island, er det rimelig å gå ut i fra at de fleste av disse største gårdene gikk i arv i familiene gjennom generasjoner, slik at rikdom og makt ble værende i slekten. Arkeologiske undersøkelser gjennom tidene har vist at de første kirkene på Grønland ble bygget nettopp på noen av disse storgårdene, enkelte av dem senere skilt ut til egne eiendommer. De skriftlige kildene forteller ikke så mye om organiseringen og bøndernes rolle i det grønlandske samfunnet, men litt vet vi. I sagaen om Einar Sokkesøn ser vi historien om en storbonde som sto på god fot med kirken (GHM II:669-724). Einar Sokkesøn skal i følge Tormod Torfæus ha vært en etterkommer etter Eirik Raude (GHM II:672). Det skal ha vært ham som ga land til det som senere ble bispegården på Gardar i Østerbygden (GHM II:672).

Det var ikke bare storbønder på Grønland. Her som i alle andre samfunn var det tildels store klasseforskjeller. Og en bonde var ikke "bare" bonde og landbruker, som gjødslet markene, slo gress og skar torv. Han bygde hus og lagde vanningskanaler, drev med vedlikehold - han var også jeger, fisker og fangstmann, og han var til en viss grad handelsmann. Avhengig av stilling og stand kunne han også være politiker (Gulløv 2005:272). Grønland var befolket av rike og fattige, og de spiste det de produserte og fanget - dette bekrefter de arkeologiske utgravningene av gårdenes møddinger (Henriksen 2012). De skriftlige kildene forteller om mange som gjorde lykken på Grønland og vant ære og rikdom (GHM I-III). Rikdommen ble skaffet ved landbruk, fiske og fangst - slik jeg har vist i kapittel 8.2 og 8.3. Elfenben, narhvalhorn, hvite falker og isbjørnskinns var svært ettertraktede luksusvarer i Europa. Det var den grønlandske bonden som skaffet disse varene til veie, og det arkeologiske materialet fra gårdsbebyggelsene på Grønland bekrefter det, vi kan bare se på hva som finnes av etterlatenskapet i møddingene - ben etter dyrene de fanget og spiste.

Fra de arkeologiske kildene vet vi at det var stor produksjon av tøy og klær på de grønlandske gårdene, og tradisjonelt var dette kvinnens virkeområde. Alt arbeide innomhus på en norrøn gård på Grønland var kvinners og unge jenters ansvar. De spant og vevde, de farget tøyet og de sydde klær av det. Hvis ikke vadmelen ble brukt som betalingsmiddel for importvarer. Grønlandsk vadmél var ettertraktet. I tillegg stelte de husdyrene, de bar vann og de sanket ved (Gulløv 2005:272-273). Men vi har også historien om Eirik Raudes frilledatter Frøydis som dro til Vinland og skaffet seg umåtelig rikdom (GHM I:253). Vi har også historier om kvinner fra større gårder som dro på pilegrimsreise til Roma og etterlot seg store etterslekter med prester og biskoper (GHM I:257).

10. Hvorfor ble Grønland avfolket? Forskjellige teorier.

Jeg har tidligere referert til at Daniel Bruun i 1903 (kapittel 3) og Christian Keller i 1989 (kapittel 2.1) understreket at vi for å finne svarene på hva som skjedde med det norrøne Grønland må ta i bruk både historie- og arkeologifagene. Det er gjennom årene lagt frem en rekke teorier om hvorfor de norrøne koloniene på Grønland opphørte, både av historikere, arkeologer og en rekke forskere fra andre fagfelt. Siden 1990² har historikeren Frode Fyllingsnes' forskningshistoriske oversikt over grønlandsforskningen vært brukt nærmest som et standardverk av både historikere og arkeologer i arbeidet med det norrøne Grønland. Han (Fyllingsnes 1990:6-7) har vist at tidligere teorier om det grønlandske samfunnets opphør kan deles i fem hovedgrupper (kapittel 3.3). Jeg vil ta utgangspunkt i disse i min diskusjon av hvorfor Grønland ble avfolket.

10.1 Isolasjonsteoriene

Isolasjonsteoriene forklarer koloniens avfolkning med restriksjoner på og opphør av skipsfarten mellom Grønland og Europa forøvrig. Viktige importvarer uteble, og vanskeliggjorde således opprettholdelse av livet på Grønland (Fyllingsnes 1990:119). Danske historikere har gjennom tidene vært opptatt av å peke på den norske kongens restriksjoner på skipsfarten til Grønland, som altså forbød utlendinger å drive handel på Grønland. Men de glemmer at deres egne konger holdt de norske travelte opptatt med stadige forsøk på å tilrane seg den norske tronen. Hvem har tid til å tenke på Grønland da? Andre viktige årsaker til at skipstrafikken til Grønland avtok eller endog opphørte, kan finnes flere steder. Én helt åpenbar hendelse som førte til redusert trafikk fra omkring 1350 ligger i det kjente faktum at det nordlige Europa på denne tiden ble rammet av Svartedauden. Pesten utslettet store deler av befolkningen i Norden og Europa forøvrig, også skipsførere og mannskap som kunne veien til Grønland. Men av klesfunnene (blant annet de såkalte burgunderluene) i det arkeologiske materialet fra Herjolfsnes beskrevet i kapittel 6.4.5 konkluderes det med at det i det minste må ha vært en viss grad av kommunikasjon mellom Grønland og Europa frem til omkring 1500. I 1484 skal hanseatene i Bergen ha drept førti sjøfolk som kunne seilingsveien til Grønland (Stefánsson 1943:117, Seaver 2010:168). Dette er opplysninger som kommer fra historikeren Ole Worm, med referanse til et gammelt, tapt dokument, men som Worm hadde

² Ja, faktisk *før* utgivelsen i 1990: Arkeologen Christian Keller refererer gjentatte ganger til den da upubliserte forskningshistoriske oversikten til Fyllingsnes (som var Fyllingsnes' hovedoppgave i historie) i sin egen doktoravhandling fra 1989, og i en artikkel skrevet i 2009. Andre som har referert til Fyllingsnes' oversikt er Jette Arneborg (2005), Fitzhugh & Ward (2000) og Guðmundur J. Guðmundsson i 2009.

lest. Der het det at omkring førti sjøfolk i Bergen påsto at de hadde foretatt årlige handelsseilinger til Grønland, men da de nektet å handle med hanseatene ble de altså lurt i en felle og tatt av dage (Seaver 2010:168).

Fyllingsnes peker på at de historiske kildene ikke er overveldende i sine omtaler av skipsfart mellom Norge og Grønland. Han viser til belegg for fjorten skipsanløp på Grønland på 1200-tallet og seksten på 1300-tallet. Av disse var det åtte skip som drev av til Grønland – to på 1200-tallet og resten i løpet av hundreåret etter (Fyllingsnes 1990:119). Det må ha vært flere enn 28 anløp på 200 år, hvorav åtte tilfeldige. Mange av dem som er beskrevet, er i forbindelse med at ny biskop skulle flytte til Grønland. Handelsfart må ha vært mer hverdagslig – eller var virkelig selvbergingsgraden så høy at man klarte seg med et skipsanløp sjeldnere enn hvert syvende år i gjennomsnitt (Fyllingsnes 1990:119)? Det *må* ha vært flere, flere og såpass både hyppige og hverdagslige at man ikke fant det nødvendig å skrive om det.

Men leser man “skipsstatistikken” for Grønland bokstavelig, så er det forståelig at det oppstår teorier om at avfolkningen skjedde på grunn av manglende skipsanløp. De er imidlertid ikke særlig sannsynlige. Det arkeologiske materialet såvel som de skriftlige kildene viser uomtvistelig at det levde norrøne mennesker på Grønland i omkring fem hundre år. Dersom de, som historiske kilder ofte hevder, var avhengige av importvarer for å opprettholde bosetningen, så fikk de dem bragt, eller de hentet dem. Dette er enkel logikk. Hadde de vært avhengige av importvarer og ikke fått dem, så hadde det norrøne Grønland blitt avfolket på et langt tidligere tidspunkt. Og var de ikke avhengige av slike varer, så er det også en grunn til at isolasjonsteoriene må avvises.

10.2 Piratteorier

Det er fremlagt teorier om angrep av europeiske sjøfolk som årsaken til særlig Østerbygdens opphør. Bakgrunnen for slike teorier er antallet overfall, drap og plyndringer som fant sted andre steder i Nord-Europa sent i middelalderen (Fyllingsnes 1990:135). Disse piratene skal ha kommet fra England, Tyskland eller Portugal, eller de skal ha vært baskere (Fyllingsnes 1990:135). Slik kapervirksomhet var vanlig og helt legitimt i middelalderen. Både Nansen (1911:377) og Ingstad (1959:465) forteller om en avtale som ble inngått mellom Erik av Pommern og den engelske kongen på slutten av 1400-tallet, om at engelskmennene skulle slutte å røve langs Grønlands kyster, og la folk som var tatt til fange og gjort til slaver skulle få reise hjem til Grønland igjen. Det fremgår imidlertid ikke om disse ulykkelige tilfange-

tagne var inuitter eller norrøne. Piratteoriene har, i følge Fyllingsnes, ikke vært særlig sentrale i forskningen på kolonienes opphør (Fyllingsnes 1990:135). Vi forstår av de skriftlige kildene at det til en viss grad har forekommet piratangrep på enkelte bygder sent i den norrøne perioden, men disse har neppe vært vesentlige for Grønlands avfolkning. Et enkelt arkeologisk funn antyder at det kanskje kan være hold i disse teoriene, nemlig funnet av et våpenmerke i sølv, tilhørende den skotske Campbellklanen, datert til omkring 1330 og funnet i Vesterbygden (Seaver 1996:120-121). Men skotten som mistet dette kan like gjerne ha vært en handelsmann som en sjørøver.

10.3 Migrasjonsteorier, eskimoteorier

Migrasjonsteoriene går kort ut på at grønlendingene frivillig forlot bostedene sine for å flytte til et annet sted. Fyllingsnes skiller mellom to ulike migrasjonsteorier: Den ene forklarer Vesterbygdens endelikt med at folkene der flyttet til Østerbygden. Arkeologen Joel Berglund er den som i første rekke har vært talsmann for den teorien (Fyllingsnes 1990:136). Andre migrasjonsteorier sier at grønlendingene forlot Grønland og reiste til Norge, Island, England eller til Nord-Amerika (Vinlandsteoriene), hvor nye norrøne kolonier ble opprettet. Det finnes, i følge Fyllingsnes, ingen kilder som forteller om innflytting fra Grønland til noen europeiske land i middelalderen, men han fremholder at en slik migrasjon likevel ikke kan avvises (Fyllingsnes 1990: 138). Når det gjelder de såkalte Vinlandsteoriene (lansert i løpet av 1800-tallet) så kan de fleste av disse i følge Fyllingsnes ikke tillegges akademisk vekt. Det var først etter Ingstads funn av norrøne hustuffer på New Foundland at tanker som tidligere var avskrevet som ren nasjonalromantikk kunne revurderes (Fyllingsnes 1990: 138-39).

Her mener jeg Fyllingsnes kanskje er vel forsiktig, det er flere arkeologer og andre vitenskapsfolk fra Nord-Amerika og Europa som siden 1960-tallet har påvist flere uomtvistelig norrøne hustuffer i arktisk Canada, som understøtter slike migrasjonsteorier: Thomas E. Lee, Patricia Sutherland, Vilhjalmur Stefansson og andre hevder å ha funnet spor etter grønlendingene på "den andre siden" – altså vestsiden av Davisstredet, både i form av bygningsrester og gjenstandsfunn (Lee 2012:8-11, Sutherland 2012:613, Omdahl 2012:15). Blant de seneste funn her er Patricia Sutherlands påvisning av garn spunnet av harehår på en måte som ellers bare er funnet i norrøne tufter på Grønland (www.sott.net).

Eben N. Horsford grov allerede på slutten av 1800-tallet ut hustuffer i Boston som i følge den tidens arkeologiske ekspertise ikke kunne utelukkes å være av norrøn opprinnelse (Horsford 1893). Gjennom årene er det gjort en rekke funn av norrøne våpen og andre gjenstander i amerikansk jord som i det minste må kunne regnes som indisier på kontakt mellom Grønland og Nord-Amerika i middelalderen, selv om det her i hovedsak er snakk om løsfunn som ikke kan verifiseres kontekstuellet. En rekke norrønt-klingende stedsnavn i sørøst i Canada og nordvest i USA gir også næring til teorier om at de norrøne grønlendingene kan ha emigrert vestover, og nedtegnelser av indianske myter og sagn støtter også slike teorier (Omdahl 2012:14).

Eskimoteorier er en annen type migrasjonsteorier. Det er to typer slike; konfrontasjonsteoriene og assimilasjonsteoriene (Fyllingsnes 1990). De første går ut på at grønlendingene er blitt drept og/eller fordrevet av inuitter, som på grunn av et kaldere klima flyttet sørover langs Grønlands vestkyst, og slik oppstod det uenighet og kamp om fangstplassene. Fyllingsnes skriver at Finnur Jónsson og Poul Nørlund er de fremste forfekterne av konfrontasjonsteoriene (Fyllingsnes 1990: 31-32). Assimilasjonsteoriene sier at de norrøne ble assimilert inn i inuittsamfunnene på begge sider av Davisstredet. Fridtjof Nansen var den første til å lansere slike tanker (Nansen 1911), og disse er senere støttet av bl.a. Thomas E. Lee, som på 1960- og 1970-tallet foretok arkeologiske utgravninger av flere norrøne ruiner i Ungavabukten (Lee 1970, Sutherland 2012). Vilhjalmur Stefánsson har skrevet flere bøker om “blonde eskimoer”, som han mener må stamme fra de norrøne grønlendingene (Stefánsson 1913, 1939). I kapittel 6.4.3, 6.4.4 og 6.4.5 har jeg nevnt flere eksempler på arkeologiske funn som støtter disse teoriene; funn av trevirke og pels som bevislig stammer fra Nord-Amerika, og en pilspiss av sten som meget sannsynlig gjør det. Samlet sett finner jeg det rimelig å mene at migrasjonsteoriene er blant de mest sannsynlige forklaringene på det norrøne Grønlands opphør.

10.4 Degenerasjon, pest og sykdommer

Sykdommer, pest og degenerasjon som følge av mangelfull næringstilgang har også fått skylden for det norrøne Grønlands opphør. Arkeologiske funn fra kirkegårder i både Østerbygden og Vesterbygden har gitt næring til slike teorier (kapittel 6.3). Fr. C. C. Hansen og Poul Nørlund er blant dem som har utført undersøkelser av slikt materiale, men det er mye “raseteori” forbundet med særlig Hansens arbeider, teorier som ikke er særlig stuerene i dag

(Hansen 1924:522-531, Fyllingsnes 1990:158). Ingstad bruker relativt mye plass på å tilbakevise Hansens teorier, blant annet fordi de er basert på et altfor mangelfullt materiale (Ingstad 1959:493) – se også kapittel 6.3. I dag kan man ikke annet enn å støtte Ingstad, Lynnerup og Fyllingsnes i at mange av mellomkrigstidens teorier omkring degenerasjon ikke holder vann i det hele tatt. Men om degenerasjon isolert sett ikke kan forklare det norrøne Grønlands avfolkning, så kan man ikke uten videre avvise at sykdom og eventuelt pest kan ha spilt en viss rolle. De historiske kildene avviser kategorisk at Svartedauden nådde Island og Grønland, men fra det arkeologiske materialet er det gjort funn som antyder at så likevel kan ha skjedd. Jeg tenker her på Vebæks anmerkninger om massegravene nevnt i kapittel 6.3 (Vebæk 1953a:198). Samlet sett er det etter min mening lite sannsynlig at degenerasjon, pest og sykdommer har spilt noen vesentlig rolle i Grønlands avfolkning.

10.5 Klima, miljø

Klimateorier blir i dag ansett som de viktigste forklaringer på *hvorfor* det norrøne Grønland opphørte å eksistere (Fyllingsnes 1990:213-214), men Fyllingsnes hevder likevel at diskusjonen om varierende klimaforhold på Grønland viser hvor vanskelig det kan være å avgjøre klimaets rolle i historiske endringsprosesser (Fyllingsnes 1990:213). Forskjellige forklaringer relatert til klima har vært lansert helt siden 1600-tallet. Thomas McGovern har, i følge Fyllingsnes, lansert den mest omfattende teorien basert på klimaforskning som forklaring på det norrøne Grønlands undergang (Fyllingsnes 1990:214), hvor klimaforandrings innvirkning på alt fra temperatur til beiteforhold blir diskutert. I 1911 var Fridtjof Nansen overbevist om at klimaet på Grønland har vært uendret i tusen år (Nansen 1911:360), mens Ingstad refererer til både relativt tidlige pollenanalyser og iskjernemålinger som viser at det faktisk har vært tildels store klimaendringer gjennom de samme tusen år (Ingstad 1959:480).

Fyllingsnes mener man må stille seg to spørsmål angående klimaendringer, nemlig *om* det har funnet sted endringer i klimaet, og om så er tilfelle, om hvilke følger endringene fikk for naturen og menneskene på stedet (Fyllingsnes 1990:213). Han påpeker videre at isotopanalyser av innlandsisen foretatt fra 1960-tallet viser at klimaet på Grønland faktisk både ble mer ustabil og kaldere fra omkring 1300 (Fyllingsnes 1990:213). Økt erosjon kan også ha skapt problemer for grønlendingene, slik det gjorde for islendingene; overbeite, torv- og ved-sanking og førsanking var aktiviteter som satte naturen på harde prøver gjennom årene (Fyllingsnes 1990:213). I Vesterbygden skal sommerfugllarver ha ødelagt mye av naturen og jordbruksarealet der (Fyllingsnes 1990:214). Thomas McGovern legger skylden på en

konservativ kirkeelite som ved ikke å tillate endringer i levesettet for å tilpasse seg endrede miljø- og klimaforhold, derved regelrett dømte det norrøne Grønland til sin undergang (Fyllingsnes 1990:214, McGovern 2000:338-339).

Det arkeologiske materialet forteller oss at det grønlandske landbruket må ha blitt sterkt redusert utover mot slutten av 1300-tallet, fordi befolkningen som jeg tidligere har nevnt over tid gikk over til åtti prosent marin føde (kapittel 8.2). Tolkninger av det arkeologiske materialet forteller også at vegetasjonen og jordsmonnet på og omkring de største jordbruksarealene, tilsvarende de eldste og største gårdene kan ha blitt overforbrukt, og slik sett gjort videre opphold stadig vanskeligere (Keller 1989:297-298). Samlet sett finner jeg det rimelig å anta at årsaken til det norrøne Grønlands opphør i første rekke kan hentes blant klima- og miljøteoriene. Som nevnt i kapittel 10.3 kan migrasjonsteoriene fortelle mer om *hvor* enn *hvorfor*.

10.6 Sammenfatning

Fyllingsnes presenterer avslutningsvis en kort oversikt over årsakene til Grønlands avfolkning, og avviser i tur og orden konfrontasjonsteorien, assimilasjonsteorien, isolasjonsteorien, piratteorien, migrasjonsteoriene og degenerasjonsteoriene som årsaker til koloniernes avfolkning (Fyllingsnes 1990:215). Teorier som gir klima og miljø skylden for det norrøne Grønlands opphør anser Fyllingsnes som de mest sannsynlige (Fyllingsnes 1990:216). Allerede i 1945 lanserte W. Werenskiöld en teori om at vegetasjonsskader kunne gi et svar på hvorfor Grønland ble fraflyttet, men dette ikke ble tatt opp igjen før på 1980-tallet, i følge Fyllingsnes (1990:216).

De historiske kildene forteller lite om det norrøne samfunnets opphør på Grønland. Jeg har nevnt en passus i de islandske annaler som sier at de dro til Amerika (kapittel 9.2), og så langt jeg har klart å bringe på det rene er dette den eneste kilden som forteller at - og hvorfor - folket på Grønland generelt var forsvunnet. I Ivar Bårdssons beskrivelse av Grønland står det om Vesterbygden at den var blitt avfolket. Arkeologiske funn har vist at Ivar Bårdsson ikke var helt korrekt i sin oppfatning (kapittel 11). Ut i fra tilgjengelig arkeologisk materiale og historiske kilder kan vi derfor slutte at klima/miljøteoriene gir oss en sannsynlig forklaring på *hvorfor* grønlandene forsvant, og jeg mener at migrasjonsteoriene kan gi oss en pekepinn på hvor de ble av. Ytterligere konklusjoner vil jeg komme tilbake til i kapittel 12.

11. Når ble det norrøne Grønland avfolket?

Det fremste temaet for “nordboforskningen” har vært, og er fortsatt, i følge Jette Arneborg, spørsmålet om de norrøne grønlendernes skjebne: Hvorfor ble bygdene avfolket, og hvor ble det av folket som bodde der i fem hundre år? (Arneborg 2005:171) Man kommer stadig nærmere mulige løsninger på disse problemene – i alle fall finner man flere svar på spørsmålene om hvor lenge det bodde norrøne mennesker på Grønland i middelalderen, og hvordan de levde.

Gjennom de siste par hundre år har det hersket konsensus om tidspunktet for Vesterbygdens avfolkning basert på Ivar Bårdssons beskrivelse (GHM III:259, Krogh 1982:165, Gulløv 2005:222, Keller 2009:26, Stefánsson 1943:119). Der refereres til at han skal ha vært der mellom 1343 og 1347, og at Vesterbygden på det tidspunkt skal ha vært folketom: “*Nu hafuer Skrellinge all Vesterbygden ud; daa er der noch Heste, Geder, Nød, Faar, alt villdt och ingen Follch, christenn eller hedenn*” (GHM III:259). “Nå har skrælingene hele Vesterbygden, her er bare ville hester, geiter, kyr og sauer, og ingen mennesker, hverken kristne eller hedninger”. En liten kontradiksjon her; de så ingen folk, hverken kristne eller hedninger, men likevel påsto de at skrælingene, pr. definisjon hedninger, hadde overtatt Vesterbygden. På hvilket grunnlag de kunne si dette, fremgår ikke av fortellingen. Bårdsson og hans folk tok med seg så mye skipene kunne bære av de “ville husdyrene” og dro tilbake til Østerbygden, og dette er den siste skriftlige beretningen om kontakt med Vesterbygden (GHM III:259). Men man skal kanskje ikke ta dette helt for god fisk: Bårdsson og hans følge kom med båt, og de skal ha undersøkt noen få gårder beliggende nede ved fjorden – av omkring hundre i hele Vesterbygden. Vi vet jo i dag at det også var bebyggelse innover i dalene, til dels langt fra sjøen.

Arneborg mener likevel det er samstemmighet mellom de historiske og de arkeologiske kildene når det påstås at Vesterbygden ble fraflyttet i siste halvdel av 1300-tallet (Arneborg 1998:82). Lynnerup mener 1360 er riktig årstall for Vesterbygdens fraflytning (Lynnerup 2009:19). Andre av dagens arkeologer har funnet spor som kan dateres til nærmere 1400, altså noe senere enn tidligere antatt, også i Vesterbygden (Arneborg et al. 2012a:4). Det betyr at selv om fraflyttingen fra Vesterbygden meget vel kan ha *startet* omkring 1350, så bodde det fortsatt norrøne mennesker der frem til 1400 (Arneborg et al. 2012a:4).

Den siste skriftlige kilden som forteller om livet i den norrøne kolonien i Østerbygden, er fra Island i 1410, og den forteller om et bryllup mellom en mann fra Island og en kvinne fra Grønland, holdt i Hvalsey kirke i 1408. Her er det heller ikke grunn til å stole blindt på at det de skriftlige kildene forteller er den eneste sannheten. Mye skjedde som aldri ble skrevet ned – “vinneren skriver historien”, heter det. Jeg har tidligere vært inne på Poul Nørlunds funn fra kirkegården på Herjolfsnes, som fortelle om folk begravd iført moteklær som må ha vært importert fra Europa så sent som 1500. Marginene en kommer frem til ved ¹⁴C-dateringer utelukker ikke Nørlunds seneste tidfesting, men åpner likevel for at gjenstandene kan være fra opptil et halvt århundre tidligere. Og disse som lå begravet her var heller ikke de siste grønlendingene. Noen leste over dem, sang for dem og begravde dem.

I Grønlands Historiske Mindesmærker berettes det endog om hendelser med fastboende grønlendinger involvert som skal ha skjedd "... *henimod midten af det 15de Aarhundre* (GHM III:468), og at "*Endnu henved 1441 finde vi at Grønlands gamle Colonie ikke var fuldkommen gaaet til Grunde (...)*" GHM III:471). Videre at det bodde "sjørøvere" langs Grønlands kyst i 1494 (GHM III:474-75). I kapittel 10.1 fortalte jeg om de 40 sjøfolkene i Bergen som skal ha drevet handel på Grønland frem til 1484, da de ble drept av hanseatene fordi de nektet å lære bort seilingsveien til Grønland. Jacob Ziegler publiserte så sent som i 1536 en beskrivelse av et bebodd Grønland (GHM III:497-498). Disse – om enn kanskje noe usikre - historiske kildene og alle de nyeste ¹³C- og ¹⁴C-dateringer som viser sikre tegn på bosetning omkring 1450 (Arneborg et al. 2012a:1) tatt i betraktning, kan jeg med relativt stor grad av sannsynlighet konkludere med at den norrøne kolonien i Vesterbygden i større eller mindre grad eksisterte frem til omkring 1400, og den i Østerbygden omkring hundre år lenger.

12. Oppsummering og konklusjoner

Jeg innledet denne avhandlingen med å stille noen spørsmål omkring det norrøne samfunnet på Grønland. Min hovedproblemstilling har vært spørsmålet “Hvor lenge levde det norrøne mennesker i middelalderens kolonier på Grønland, og hvorfor gikk dette samfunnet i oppløsning?”

For å belyse spørsmålet har jeg i det foregående lagt særlig vekt på de seneste århundrene med norrøn bosetning på Grønland, og jeg har undersøkt hvordan de levde, hvor mange de var, hva de levde av og hvordan samfunnet var organisert. Før jeg kommer frem til mine endelige konklusjoner, vil jeg gi en kort oppsummering av hva jeg har drøftet og redegjort for.

På slutten av 900-tallet ble jæruben Eirik Thorvaldsson, med tilnavnet “Raude” landsforvist for tre år fra Island. Han brukte disse årene til å nøye utforske kystene på et land lenger vest i havet, et land han senere ga navnet Grønland. Etter at landsforvisningen var over, klarte han å overtale gamle venner og naboer på Island til å bli med og legge dette landet under seg. Kolonien skulle vise seg levedyktig i bortimot fem hundre år, før Eiriks etterkommere på mystisk vis forsvant, og landet etterhvert ble overtatt av et nytt folk: Inuitter fra Canada.

De historiske kildenes fremstilling av det norrøne Grønland er ikke overveldende mange. Adam av Bremen var først ute med å beskrive denne øya vest i havet, som hadde fått navnet sitt etter menneskene som bodde der og ble blågrønne i ansiktene på grunn av sjøvannet. Are Frode, islandsk prest og historiker, skrev om det grønlandske samfunnet omkring 1100, og mer og mindre anonyme islandske munkere har ført mye om det kristne Grønland i pennen. Ivar Bårdssons øyenvitneskildring fra de grønlandske koloniene skal ha blitt ført i pennen bare et tiår etter at observasjonene ble gjort, og dette er en beskrivelse som siden har vært viktig for alle som har forsket på det norrøne Grønland. Etter at fraflyttingen var et faktum, har lærde skandinaver som Olaus Magnus, Erik Valkendorf og Tormod Torfæus gitt sine bidrag til den første og eldste “nordboforskningen”.

En forskningshistorisk oversikt forteller om de som skapte de historiske kildene. På 1700-tallet ble Grønland gjenoppdaget av Hans Egede, kalt “Grønlands apostel”, som også foretok de første, forsiktige arkeologiske undersøkelser på øya. Slike utgravninger ble i mindre målestokk også gjerne utført av amatører på skattejakt gjennom deler av 1800-tallet. Oversikten

tar oss videre utover på 1800-tallet. Da startet de første mer seriøse, vitenskapelig anlagte arkeologiske undersøkelser i restene av det norrøne Grønland, en forskningsinnsats som med økende intensitet og faglig dyktighet og kompetanse har fortsatt og fortsetter helt opp til vår tid.

Jeg har i den forskningshistoriske oversikten satt et skille mellom hva som har skjedd før og etter 1920, fordi det var da Nationalmuseet i København formelt overtok ansvaret for disse undersøkelsene. Bortsett fra krigsårene 1940-45 har det vært arkeologiske undersøkelser og utgravninger på og i norrøne tufter på Grønland i to-tre korte sommermånedene nesten hvert eneste år siden 1921. På 1990-tallet ble den såkalte "Gården Under Sanden" undersøkt arkeologisk, og det var en skattkiste for arkeologer, biologer og andre som var med på undersøkelsene. En ruingruppe fra middelalderen som hadde ligget helt urørt siden gården det en gang var ble fraflyttet omkring 1350. Her fant man ikke bare tekstilfragmenter som sterkt antyder nært samkvem med Nord-Amerika, men til og med insekter var godt bevart i permafrosten – og det er bevist for all tid: Grønlendingene hadde lus. Og sauene deres hadde lopper. Et slags "Grønlands Pompeii" var funnet. Det var frem til sent på 1900-tallet vanskelig å tidfeste arkeologiske funn på Grønland, på grunn av utgravningsmetodene, men nå fikk forskerne et jomfruelig funn å forske på, urørt av tidligere generasjoners arkeologiske amatører.

De historiske kildene vi har om det norrøne Grønland og det arkeologiske materialet er av varierende karakter, men det som først og fremst preger kildene er at det hele tiden gjøres nye funn og oppdagelser, slik at sannhetene om dette samfunnet ikke er statiske. De aller ferskeste tallene sier at det er registrert omkring 560 ruingrupper i Østerbygden og et hundretalls i Vesterbygden. Et forholdsvis lite antall av disse er undersøkt arkeologisk, men man har likevel et rikt gjenstandsmateriale å forske på. En bygningstypologi ble på 1940-tallet forsket frem av Aage Roussell, en typologi som i liten grad var gjenstand for diskusjon gjennom to-tre generasjoner arkeologer. På 1990-tallet ble Roussells typologi imøtegått og revidert av Mogens Skaaning Høegsberg.

Såvel tidligere som nåværende arkeologer og andre forskere har arbeidet med både bygningsrester og gjenstander fra det norrøne Grønland. Poul Nørlunds forskningsrapporter fra 1923 og 1934, Aage Roussells fra 1936 og 1941 og Arneborg og Gulløvs fra 1998 presenterer et omfattende gjenstandsmateriale. Ved en bred presentasjon av arkeologisk funnmateriale gjort gjennom det meste av 1900-tallet kan vi se hvilke materialer grønlendingene

brukte i dagliglivet, til produksjon av verktøy, husgeråd, klær og kjøkkentøy: Tre, klebersten og dyrebene var den tidens fremste materialer. Jern, elfenben, reinsdyrhorn og hvalben ble også flittig benyttet.

Hvor lenge levde det norrøne mennesker i middelalderens kolonier på Grønland?

Tidspunktet for det norrøne Grønlands avfolkning er et viktig diskusjonstema. Vi har én historisk kilde som sier at Vesterbygden var tømt for folk før 1350, og vi har arkeologiske funn som peker i retning av at Vesterbygden kan ha levd i enda en generasjon eller to etter dette (kapittel 11). Når det gjelder Østerbygden forteller skriftlige, verifiserbare kilder om liv og virksomhet i 1410, mens mer usikre skriftlige kilder snakker om norrøne mennesker i Østerbygden sågar etter 1500. Gjenstandsfunn sier 1500, representert ved funn av såkalte "burgunderluer" første gang gjengitt på bilder i Europa omkring 1500. ^{13}C - og ^{14}C -målinger forteller om norrønt liv i Østerbygden på siste halvdel av 1400-tallet.

Hvorfor gikk de norrøne koloniene på Grønland i oppløsning?

Frode Fyllingsnes lanserte i 1990 fem hovedteorier om årsakene til det norrøne Grønlands opphør: 1) Eskimoteoriene, herunder konfrontasjons- og assimilasjonsteoriene, 2) Isolasjonsteorien, 3) Piratteorien, 4) Migrasjonsteoriene, som skiller mellom migrasjon fra Vesterbygden til Østerbygden, flytting tilbake til Island/Norge og Vinlandsteoriene og til sist 5) Teorier med utgangspunkt i degenerasjon, pest og sykdommer. I dag anses miljø og klima som vesentlige årsaker til at grønlendingene forsvant.

Når det skal trekkes konklusjoner fra dette materialet, finnes det imidlertid noen retoriske snubletråder: På engelsk sliter man tidvis med å skille "causes" og "reasons", og det er litt av det samme dilemmaet jeg har havnet oppi her. Jeg vil ikke avvise at migrasjons-/eskimoteoriene kan hjelpe oss med å gi et svar på hvor de norrøne grønlendingene ble av, men klima/miljøteoriene forteller oss *hvorfor* de ble borte. "Den lille istiden" som startet midt på 1300-tallet reduserte verdien av grønlendingenes landbruk i så vesentlig grad at de etterhvert ikke hadde noe valg: Enten måtte de legge om til et levesett uten gårdsdrift og husdyr, eller så måtte de flytte. Dette kan også sees gjennom nye undersøkelser omkring grønlendingenes kosthold i de siste fasene av kolonitiden. Men kan vi *helt* utelukke at teorier omkring inuittenes tilstedeværelse, isolasjon og pirater også kan ha spilt en liten rolle i det store bildet? Nei, jeg tror ikke det. Vi må ha et åpent sinn, men også et kritisk blikk. Historie og arkeologi sammen. Og så alle de naturvitenskapelig fagene. Sammen.

Hvor mange var de?

Meningene om hvor mange de norrøne grønlendingene var har vært mange – anslag varierer mellom 1.400 og mer enn 30.000. Nyere forskning viser at et estimat på 5-6.000 innbyggere er det mest sannsynlige. Alt tyder på at de arkeologiske kildene gir det sikreste beregningsgrunnlaget når det gjelder å fastslå befolkningens størrelse, men vi har sett de siste 25 årene – ja, de siste 200 årene – at det arkeologiske materialet stadig endres i omfang, og nye estimat må gjøres etterhvert som nye ruingrupper registreres.

Hva levde de av?

Ved hjelp av såvel historiske som arkeologiske kilder kan dagens forskere finne ut svært mye om hva de norrøne grønlendingene levde av, hva de dyrket og hva de jaktet på. De første par århundrene etter landnåmet var gårdsbruk og landbruk en vesentlig kilde til både sysselsetting og ernæring. De spiste mye smør og ost, men også lokalt fanget fisk, sel, hval og reinsdyr sto på menyen. Fangst i de nordvestligste egnene av øya (ved Nordsetur) gjennom hele kolonitiden var et viktig supplement til såvel grønlendingenes økonomi som til deres spiskammer. Arktisk elfenben – hvalrossens støttenner – var frem til midten av 1300-tallet den vesentligste økonomiske ressursen i forhold til handel med omverdenen for grønlendingene. Nyere forskning har vist at i de siste halvannet hundreårene kolonien eksisterte, utgjorde marin føde – i hovedsak fisk og sel - opp mot åtti prosent av grønlendingenes kosthold.

Hvordan var samfunnet organisert?

Det grønlandske middelaldersamfunnet var organisert ikke ulikt Island i den første tiden etter landnåmet der; et samfunn uten noen statlig struktur, styrt av lokale høvdingar eller storbønder og med et eller flere regionale ting. Kirkens rolle ser ut til å ha utviklet seg sterkt gjennom kolonitiden, fra den tiden bøndene først bygde små gårdskirker og til kirken 300-350 år senere var den vesentligste eiendomsbesitter i det grønlandske samfunnet. I 1261 ble Grønland innlemmet i det norske kongeriket under Håkon Håkonsson. Bøndene dyrket fôr til dyrene, og noen dyrket korn. De stelte husdyrene sine og de fisket og jaktet, og de drev handel. De dro til Markland og Vinland på hugst og på jakt – i alle fall har noen hatt med tømmer og trevirke, bjørnepels og bisonhår derfra til Grønland. Kvinnene styrte heimen, de produserte smør, ost og tøy og klær.

Samsvarer kildene?

De historiske kildene, som er relativt begrensede, forteller mye om koloniens første tid, men mindre om de siste par hundreårene. Mange av opplysningene i disse kildene er i ettertid i stor grad blitt bekreftet av det arkeologiske materialet. Det er for eksempel stor grad av samsvar mellom historiske og arkeologiske kilder med hensyn til hvor og hvor mange gårder og kirker det var. Det har vist seg, ved arkeologiske funn, at de historiske kildenes opplysninger om korndyrking på Grønland likevel er riktige.

De norrøne bosetningene på Grønland var et levende og i sin tid moderne samfunn – i fem hundre år levde her mennesker som fisket, jaktet, stelte sine husdyr og dyrket jorden. De elsket og hatet, de spiste og drakk. De slåss og stjal. De drev handel med Island og Norge og sannsynligvis resten av Nord-Europa. De dyrket sin religion, de bygde kirker og de brukte dem. De var dyktige håndverkere og bodde i “møblerte hjem” med heller på gulvet og trepaneler på veggene i husene sine. Mange av husholdningsartiklene deres var lokalt produsert, også dreide gjenstander både av tre og klebersten av høy håndverksmessig kvalitet. De klippet sauene sine, vasket ullen, spant og vevde, og tøyene og klærne deres var helt i tråd med europeisk mote. De spilte dam og sjakk, og de lagde leker til ungene sine. De satt i rikt dekorerte og utskårne stoler, de fylte putene og dynene sine med edderdun og sov i flotte senger.

Og så forsvant de.

13. Kilder og litteratur

Etter lokal tradisjon er islandske forfattere sortert under fornavn, alle øvrige under etternavn.

Adam av Bremen

1994 *Beretningen om Hamburg Stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden*. Oslo.

Albrehtsen, Svend E. og Gudmundur Ólafsson

1998: A viking age hall, i: Arneborg, Jette og Hans Christian Gulløv (red): *Man, Culture and Environment in Ancient Greenland*. København.

Arneborg, Jette og Hans Christian Gulløv (red)

1998 *Man, Culture and Environment in Ancient Greenland*. København.

Arneborg, Jette

2005 Norboarkæologi – videnskapen om fortiden tager form, s. 163-174 i: Thisted, Kristin (red): *Grønlandsforskning, Det Grønlandske Selskabs Skrifter XXXVIII*. København.

Arneborg, Jette, Niels Lynnerup, Jan Heinemeier, Jeppe Møhl, Niels Rud og Árný E. Sveinbjörndóttir

2012a Norse Greenland Dietary Economy ca. AD 980 - ca. AD 1450: Introduction, i: *Journal of the North Atlantic, Special Volume 3*. Eagle Hill.

Arneborg, Jette, Niels Lynnerup og Jan Heinemeier

2012b Human Diet and Subsistence Patterns in Norse Greenland AD ca. 980 – AD ca. 1450: Archeological Interpretations, i: *Journal of the North Atlantic, Special Volume 3*. Eagle Hill.

Arneborg, Jette

2012 The Norse Settlements in Greenland, i: Brink, Stefan og Neil Price: *The Viking World*. London og New York.

Berglund, Joel

1998 The Excavations at The Farm Beneath the Sand Introduction, i: Arneborg, Jette og Hans Christian Gulløv (red): *Man, Culture and Environment in Ancient Greenland*. København.

Brøgger, Anton Wilhelm (oversetter)

2000 *Kongespeilet*. Opprinnelig skrevet omkring 1250. Oslo.

Buckland, Paul C., Phillip I. Buckland og Peter Skidmore

1998 Insect remains from GUS, an interim report, i: Arneborg, Jette og Hans Christian Gulløv (red): *Man, Culture and Environment in Ancient Greenland*. København.

Dalgård, Sune (red.)

1960 *Grønland. Gengivelser af aktstykker og breve fra det 16. til det 20. århundrede*. København.

Diamond, Jared

2005 *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive*. London, New York.

Engedalen, Lars Tjøflot

2010 *Erik Valkendorf og grønlandsforskningen*. Masteravhandling i Nordic Viking and Medieval Culture, Universitetet i Oslo.

Falk, Hjalmar og Alf Torp

1996 *Etymologisk ordbok over det norske og det danske sprog*. Opprinnelig utgitt 1903-1906. Oslo.

Finnur Jónsson

1924 Interpretation of the Runic Inscriptions from Herjolfsnes, i: *Meddelelser om Grønland, Bind LXVII*, København.

Frøysadal, Øystein (red)

1975 *Soga om Gisle Sursson*. Oslo.

- Fyllingsnes, Frode
1990 *Udgrøvelsen til dei norrøne bygdene på Grønland i seinmellomalderen*. Oslo.
- Gad, Finn
1984 *Grønland*. København
- GHM - Grønlands Historiske Mindesmærker, se Rafn, Carl Christian og Finnur Magnússon
- Grønnow, Bjarne
2005 Brudstykker af Baade og forarbejdede Steensager – Arktisk arkæologi, s. 175-193 i: Thisted, Kristin (red): *Grønlandsforskning, Det Grønlandske Selskabs Skrifter XXXVIII*. København.
- Gulløv, Hans Christian (red)
2005 *Grønlands forhistorie*. København.
- Hansen, Fr. C. C.
1924 *Anthropologia medico-historica groenlandiæ antiquæ. I. Herjolfsnes. I: Meddelelser om Grønland, Bind LXVII*, København.
- Henriksen, Peter Steen
2012 Agriculture on the edge – the first finds of cereals in Norse Greenland, i: H.C. Gulløv, P.A. Toft & C.P. Hansgaard (red): *Northern Worlds – Challenges and solutions. Report from workshop 2 at the National Museum, 1 November 2011*. Nationalmuseet, København.
- Henriksen, Vera (overs.)
1992 Gisle Surssøns saga, i: *Norrøn Saga, bind III*. Oslo.
- Holtmark, Anne (oversætter)
1992a Eirik Raudes saga, i: *Norrøn saga bind V*. Oslo.
1992b Grønlendingesaga, i: *Norrøn saga bind V*. Oslo.
- Horsford, Eben N.
1893 *Leif's House in Vinland*. Boston.
- Høegsberg, Mogens Skaaning
2009 Continuity and Change: The Dwellings of the Greenland Norse, i: *Journal of the North Atlantic, Special Volume 2*. Eagle Hill.
- Imer, Lisbeth
2012 Ave Maria. Religiøst brug af runer i middelalderens Grønland, i: *Nationalmuseets Arbejdsmark 2012*. København.
- Ingstad, Anne Stine
1977 *The Discovery of a Norse Settlement in America*. Oslo.
- Ingstad, Benedicte
2009 *Eventyret. En biografi om Helge Ingstad*. Oslo.
- Ingstad, Helge
1959 *Landet under Leidarstjernen*. Oslo.
1965 *Vesterveg til Vinland*. Oslo.
- Johansen, J. M. Nygaard og F. Schreiner
1921 *Latinsk ordbok*. Kristiania.
- Johnson, Matthew
2010 *Archaeological Theory - An Introduction*. Chichester.
- Jón Viðar Sigurðsson
2012 Iceland, i: Brink, Stefan og Neil Price: *The Viking World*. London og New York.

- Keller, Christian
 1989 *The Eastern Settlement Reconsidered. Some analyses of Norse Medieval Greenland*. Oslo.
 2009 Vikings in the West Atlantic: A Model of Norse Greenlandic Medieval Society, i: Muldoon, James (red.): *The North Atlantic Frontier of Medieval Europe*. Surrey (UK) og Burlington (USA).
- KLNM – Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder – se den enkelte forfatter
- Kopár, Lilla
 2009 The Use of Artistic Media in Norse Greenland, i: *Journal of the North Atlantic, Special Volume 2*. Eagle Hill.
- Krag, Claus
 2005 Vikingenes verden, i: Helle, Knut (red): *Aschehougs Norgeshistorie bd. 2*. Oslo.
- Krogh, Knud J.
 1982 *Erik den Rødes Grønland*. Opprinnelig utgitt i 1926. København.
- Lee, Thomas E.
 1970 *Archaeological Investigations of a Longhouse, Pamiok Island, Ungava*. Quebec.
 2012 On the Trail of the Northmen, i: *Ancient American Vol 16 # 94*. Colfax, Wi.
 Opprinnelig publisert i 1983.
- Liestøl, Aslak
 1969 Runebrev, i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNM), bind XIV, kolonne 459*. Oslo.
- Lynnerup, Niels
 2000 Life and Death in Norse Greenland, i: Fitzhugh & Ward: *Vikings - The North Atlantic Saga*. Washington DC.
- Lynnerup, Niels
 2009 The Human Skeletons from Herjolfsnes, i: *Journal of the North Atlantic, Special Volume 2*. Eagle Hill.
- Marcus, G. J.
 1980 *The Conquest of the North Atlantic*. Oxford.
- McGovern, Thomas
 2000 The Demise of Norse Greenland, i: Fitzhugh & Ward: *Vikings - The North Atlantic Saga*. Washington DC.
- Moltke, Erik
 1936 Greenland and runic inscriptions IV, i: Roussell, Aage: Sandnes and the neighbouring farms, i: *Meddelelser om Grønland Nr 88, bd. 2*. København.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo
 2007 *Norsk historie 1 - 4*. Oslo.
- Munch, P. A.
 1941 *Det norske folks historie I-VII*. Opprinnelig utgitt i Christiania i 1855. Oslo.
- Nørlund, Poul
 1934 *De gamle nordbobygder ved verdens ende*. København. 4. opplag, 1967.
- Olaus Magnus
 1555 *Historien om de nordiska folken I-IV*. Ny utgave, Stockholm 1976.
- Omdahl, Frode Th
 2010 *Saltproduksjon – en vesentlig del av Askers kystkultur gjennom historien*. BA-oppgave i historie, Universitetet i Oslo.
 2012 The Norse Discovery of America and Some of Its Impacts, i: *Ancient American Vol 16 # 94*. Colfax, Wi.

- Rafn, Carl Christian og Finnúr Magnússon (red.)
1836-1845 *GHM I-III* (Grønlands Historiske Mindesmærker). København, gjenoptrykt i 1976.
- Roussell, Aage
1936 Sandnes and the neighbouring farms, i: *Meddelelser om Grønland Nr 88, bd. 2*. København.
1941 Farms and churches in the Mediaeval Norse settlements of Greenland, i: *Meddelelser om Grønland 89*. København.
- Seaver, Kirsten A.
1996 *The Frozen Echo*. Stanford. Cal.
2004 *Maps, Myths, and Men. The Story of the Vinland Map*. Stanford, Cal.
2010 *The Last Vikings*. London, New York.
- Skarstein, Frode
2010 *Helge Ingstad. En biografi*. Oslo.
- Stefánsson, Vilhjalmur
1913 *My Life with the Eskimo*. New York.
1939 *Unsolved Mysteries of the Arctic*. New York.
1943 *Greenland*. London, Toronto.
- Sturlasson, Snorre
1994 *Snorres kongesagaer*. Oslo.
- Sutherland, Patricia
2012 Norse and natives in the Eastern Arctic, i: Brink, Stefan og Neil Price: *The Viking World*. London, New York.
- Torfæus, Tormod
1927 *Det gamle Grønlands Beskrivelse*. Oslo, opprinnelig utgitt i København i 1706.
- Tornøe, J. Kr.
1944 Lysstreif over Norgesveldets historie, i: *Norges Svalbard- og Ishavsundersøkelser – Meddelelser nr. 56*. Oslo.
- Vebæk, Christen Leif
1953a Klostre i de grønlandske nordbobygder, i: *Grønland nr 5/1953*. København.
1953b Nordbobygdernes kirker, i *Grønland nr 8/1953*. København.
- Østergård, Else
1998 The textiles – a preliminary report, i: Arneborg, Jette og Hans Christian Gulløv (red): *Man, Culture and Environment in Ancient Greenland*. København.
- Kilder på www:
Lynnerup, Niels, Jan Heinemeier og Jette Arneborg
2012 Nordboerne i Grønland mæskede sig i sæler – <http://nyheder.ku.dk> (publisert 19.12.12)
- sott.net: <http://www.sott.net/article/185469-Vikings-visited-Canadian-Arctic> (29.5.2009)
- Store Danske:
(http://www.denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Ark%C3%A6ologi/Ark%C3%A6ologi_og_for_historie/ark%C3%A6ologer_-_Danmark/Daniel_Bruun - 03.12.12)
- Store norske Leksikon: <http://www.snl.no/Kollagen>; <http://www.snl.no/Kalsedon>
- Tidsskriftet Grønland, PDF:
<http://www.tidsskriftetgronland.dk/archive/1981-8-Artikel01.pdf>

Videnskab.dk:

(www.Videnskab.dk/kultur-samfund/vikingerne-dyrkede-korn-pa-gronland (03.12.12))

(<http://videnskab.dk/kultur-samfund/nordboerne-var-mobile>)